

Έρως – Έρις: Αφροδίτη – Άρης. Σκέψεις για την προέλευση και την ουσία της «Αφροδίτης» στην περιοχή του Αιγαίου*

Αφροδίτη Α. ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ

Στη μνήμη του καθηγητή μου Walter Burkert
πόλλ' ἀρετῆς μνημεῖα λιπῶν, ἔργοις δὲ κράτιστος
(CEG 2, 474)

Εισαγωγή και μεθοδολογία

Τα τελευταία χρόνια η επιστήμη της αρχαίας ελληνικής θρησκείας έχει στρέψει με ιδιαίτερο ζήλο το ενδιαφέρον της στη μελέτη της Αφροδίτης, σε μια προσπάθεια να συμβάλει στην έρευνα του θέματος και μάλιστα πολύπλευρα, όσον αφορά την καταγωγή της κατεξοχήν θεάς του έρωτα, αλλά και την πολυσήμαντη λειτουργικότητά της μέσα στο πλαίσιο του θρησκευτικού συστήματος στην αρχαία Ελλάδα.¹ Στο παρελθόν η Αφροδίτη είχε γίνει αντικείμενο έρευνας ως «αρχέτυπο» ή στερεότυπο και Venus,² και δεν είχε απασχολήσει τόσο για τον πρωταρχικό της χα-

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διάλεξής μου «Έρως – Έρις στην αρχαία ανατολική Μεσόγειο», 12/04/2011, στο Ε.Ι.Ε., στο πλαίσιο των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων του Ιδρύματος, «Επιστήμης Κοινωνία», Θεματικός κύκλος: «Αρχαία Ανατολική Μεσόγειος: Σταυροδρόμι Μύθου και Λατρείας», του οποίου υπήρξα επιστημονική υπεύθυνη. Ευχαριστώ την κ. Μ. Τουρνά (Βιβλιοθήκη ASCSA). Χάριτας οφείλω στον Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ κ. Π. Βαλαβάνη για τις ενδελεχείς και εύστοχες παρατηρήσεις του, καθώς και στον επίκ. Καθ. Αρχαιολογίας Ανατολικής Μεσογείου του ΕΚΠΑ κ. Κ. Κοπανιά για τη συνεισφορά του στη βιβλιογραφική μου ενημέρωση περί Χετταίων. Ευχαριστώ θερμά την Καθ. Φιλολογίας του Παν/μίου Κρήτης, μέλος της Συντακτικής Επιτροπής της *Αριάδνης*, κ. Α. Καβουλάκη, για την αδιάλειπτη φροντίδα που επέδειξε από την υποβολή του άρθρου μου ως τη δημοσίευσή του. Πολλές ευχαριστίες αρμόζουν στους κριτές και επιμελητές της εργασίας μου για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και προτάσεις τους.

¹ Βλ. τη συλλογική έκδοση: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010.

² SCHILLING 1982. SPEIDEL 1973. RIVES 1994. D'AMBRA 1996. SCHMIDT 1997. DIERICHS 2000. ARSCOTT και SCOTT 2000. BELLINGHAM 2010. WALLENSTEN 2010. BOLDER-BOOS 2015.

ρακτήρα.³ Οι θαυμαστές ρίζες του προσώπου της θεάς διαδραματίζουν ένα ρόλο στα κοσμογονικά συστήματα, όπως γίνεται φανερό από τις «θεογονίες» του Ησιόδου (7ος αι. π.Χ.) ή και του Πρόκλου (5ος αι. μ.Χ., *Ύμνος εις Αφροδίτην*). Στον Ησιόδο (Θεογ. 191–206) η γέννησή της από τον αφρό της θάλασσας, που προκλήθηκε από τα αποκεκομμένα από τον Κρόνο γεννητικά όργανα του Ουρανού, παραπέμπει στο πλαίσιο της έριδας, του ανταγωνισμού και του πολέμου. Τα ίδια συμφραζόμενα, όμως, προβάλλουν και τη σχέση της με τον έρωτα και τον πόθο (Θεογ. 201). Γενικότερα, στον ελλαδικό χώρο η θεά είναι πολυσήμαντη και ο δεσμός της αφενός με την πρωταρχική δημιουργική δύναμη, τον Έρωτα, και αφετέρου με το πολεμικό στοιχείο (κυρίως μέσω της πολυθρύλητης⁴ σχέσης της με τον Άρη) αποτελεί σταθερά πηγή καλλιτεχνικής έκφρασης.⁵ Μία από τις πρώτες απεικονίσεις της στην τέχνη είναι μαζί με τον Άρη επάνω σε άρμα σε κυκλαδικό (ναξιακό) αμφορέα του 7ου αι. (670/660 π.Χ., Μουσείο Νάξου).⁶

Το ζήτημα της σχέσης της θεάς αφενός με τον έρωτα και αφετέρου με την έριδα, ή τον πόλεμο, και τον θεό τους τον Άρη, έχει κεντρική θέση στον προβληματισμό που αναπτύσσεται στην προκείμενη εργασία, διότι θεωρείται αποφασιστικής σημασίας, για να αναδειχτεί καλύτερα η πρωταρχική ουσία της θεάς, της οποίας η γένεση και η ταυτότητα έχουν προκαλέσει ήδη από τον 19ο αι. τη διατύπωση πολλών θεωριών, με επικρατέστερη αυτήν που ανήγαγε την «ελληνική» Αφροδίτη στην Ανατολή.⁷ Επειδή στην παρούσα μελέτη επιχειρώ να παρουσιάσω και να αξιολογήσω τις νέες προτάσεις, αλλά και να καταθέσω τις δικές μου απόψεις επί του θέματος της καταγωγής και του χαρακτήρα της θεάς (ειδικώς του σύνθετου χαρακτήρα της με στοιχεία και έρωτα και πολέμου), στην ανάλυση που ακολουθεί προτάσσεται μία επισκόπηση των διαφόρων ανατολικών θεοτήτων με ανάλογα χαρακτηριστικά, ενώ

³ Ο πρωταρχικός χαρακτήρας της Αφροδίτης ανάγεται στη γενιά των Τιτάνων, αφού κατά τον Όμηρο (*Ιλ.* 5.370–71) γεννήθηκε ως κόρη του Διός και της Διώνης.

⁴ Και στις πιο πρώιμες πηγές, π.χ. τα έπη του Ομήρου και του Ησιόδου (που θα σχολιαστούν εκτενέστερα παρακάτω).

⁵ Στην προκείμενη μελέτη ενδιαφέρουν κυρίως στοιχεία από τις ευρέως διαδεδομένες πτυχές του μύθου και της τελετουργίας (από πηγές ποιητικές, εικαστικές, επιγραφικές και γενικότερα ιστορικές). Οι πιο εξειδικευμένες πλευρές των φιλοσοφικών πηγών δεν βρίσκονται στο επίκεντρο της παρούσας ανάλυσης.

⁶ ΣΙΜΟΝ 1998, 261–62, εικ. 250. Επίσης, ΣΙΜΟΝ 1998, 228, εικ. 253, τμήμα της εξωτερικής ζωφόρου μιας κύλικας του Όλτου, 520 π.Χ., Tarquinia. DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 123–24, αρ. 1285.

⁷ Βλ. επισκόπηση PIRENNE-DELFORGE 1994, 419–21 και 2010, 13–16.

στη συνέχεια σχολιάζεται η πορεία του ταξιδιού της από τη γεωγραφική και χρονολογική αφητηρία της ως το Αιγαίο. Στο πλαίσιο αυτό θα γίνει αναφορά σε κάποιες προκαταρκτικές ενδείξεις που «ενθαρρύνουν» την πρότασή μας ότι η θεά ως Ιστάρ/Σαούσκα (Ištar/Shauška) έφτασε στο Β.Α. Αιγαίο και συγκεκριμένα στην υπό την ισχυρή επιρροή των Χετταίων (ή και Λουβίων) Λέσβο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Με τη σκιαγράφιση της πορείας της θεάς και τη σηματοδότηση του αιγαϊακού πλαισίου η ανάλυση στρέφεται προς τα ελληνικά συμφραζόμενα και επικεντρώνεται κυρίως στο δίπολο 'έρως-έρις' που θεωρείται εδώ κεντρικό για την ερμηνεία του πολυσύνθετου χαρακτήρα της θεάς.

Σε επίπεδο θεωρίας θα ήταν χρήσιμο εξ αρχής να υπογραμμίσω πως συμφωνώ με τη γενικότερη προσέγγιση της Pironi⁸ και πιο συγκεκριμένα με την άποψή της ότι για να ερμηνεύσουμε σωστά τον αρχαιοελληνικό πολυθεϊσμό θα πρέπει να αντιμετωπίζουμε με σκεπτικισμό τα στερεότυπα και τις ετικέτες, που έχουμε συνηθίσει έως τώρα να 'κολλάμε' στις θεότητες. Ένας θεός, ως μία «θεϊκή δύναμη», εντάσσεται μέσα σε ένα σύστημα πολλαπλότητας και διαμόρφωσης του χαρακτήρα του, είτε μέσα σε ένα λατρευτικό πλαίσιο ή/και σε αφηγηματικές παραδόσεις. Η πολυσημία είναι ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα των ελληνικών θεοτήτων και εκδηλώνεται και στους τρόπους δράσης των. Η Αφροδίτη είναι ιδιαίτερος εμβληματική μέσα στο σύστημα της πολυπλοκότητας του ελληνικού πολυθεϊσμού. Η δε τέχνη (εικονογραφία κ.ά.) όχι μόνον αποτυπώνει τον παραδεδομένο 'διάλογο', αλλά προσθέτει και «νέες προτάσεις» στην αφήγηση.

Με οδηγό αυτά τα αξιώματα θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο «έρως-έρις», όπως αυτό αντιπροσωπεύεται από την Αφροδίτη. Ασφαλώς, αυτό το δίπολο απαιτεί και το αντίστοιχο ζευγάρι: την Αφροδίτη και τον Άρη. Αλλά μήπως μέσα στην προσωπικότητα της Αφροδίτης, από καταβολής της, συνυπάρχουν και τα δύο; Κατά την Budin, οι αρχές και τα όρια της Αφροδίτης, και δη η πολεμική της πλευρά, δεν πρέπει να εξετάζονται μέσα σε ένα ευρύ, διαχρονικό πλαίσιο που επιτρέπει ενδεχομένως συνδυασμούς στοιχείων απομακρυσμένων, κατά τρόπο ανάλογο με την τάση που φαίνεται να επικρατεί στην έρευνα, να συντίθενται δηλαδή διαφορετικοί τύποι δεδομένων από διαφορετικές περιόδους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι παράγοντες της χρονολογίας ή της γεωγραφίας.⁹ Όμως, θεωρούμε ότι στην περίπτωση της σύνθεσης του πολεμικού και συγχρόνως ερωτικού πορτραίτου της θεάς

⁸ PIRONI 2010, 113-14, 118-20.

⁹ BUDIN 2010, 81.

απαιτείται ο συνδυασμός ή τουλάχιστον ο συσχετισμός της διαχρονικής αποτύπωσης αυτών των χαρακτηριστικών σε άλλες «μητρικές» θεότητες (του ευρύτερου μεσογειακού χώρου) με την ελληνική διαμόρφωση και διάπλυσή τους. Η θεώρηση αυτή αποτυπώνεται και στη δομή της ανάλυσης που ακολουθεί και η οποία εκκινεί από τα ιστορικά-διαχρονικά δεδομένα (στο συγκριτικό πλαίσιο των πολιτισμών της Μεσογείου) και καταλήγει στο πλαίσιο των ελληνικών συμφραζομένων, όπου εφαρμόζεται μία προσέγγιση περισσότερο συγχρονική-συμβολική.

Εν κατακλείδι, θεωρώ ότι ζητήματα, όπως η καταγωγή και ο χαρακτήρας της θεάς, ή τα στάδια της πορείας την οποία πιθανόν ακολούθησε η πρόγονός της (ή οι πρόγονοι) από την Ανατολή ως τον ελλαδικό χώρο, ώστε να καταλήξει στη «δημιουργία» της ελληνικής Αφροδίτης, είναι 'ανοιχτά' στην έρευνα και επιδέχονται περαιτέρω ανάλυση (παρά τις έως σήμερα σπουδαίες προσπάθειες αποσαφήνισής τους). Η παρούσα μελέτη συνιστά μικρή συμβολή στην κατεύθυνση αυτή.

1. Αφροδίτη και Ανατολή: Η αρχή ενός μακρινού ταξιδιού

1α. Η «Αφροδίτη της Ανατολής»: Οι «Κυρίες των Ουρανών». Οι «Κυρίες της μάχης»

Το φαινόμενο της γυναικείας θεότητας του έρωτα και της ευφορίας που είναι συγχρόνως και θεά του πολέμου απαντά ευρέως στον αρχαίο κόσμο και μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως. Στις περιπτώσεις των γυναικείων θεοτήτων της Ανατολής φαίνεται να επικρατεί η θεωρία, αν και κάπως εξεζητημένη, των M. Stone και M. Gimbutas¹⁰ περί πολιτισμού των θεαινών (*goddess culture*), λόγω της έμφασης στη γυναικεία θεότητα στις συρο-παλαιστίνιες θρησκείες και στην επίδρασή τους στο αιγυπτιακό πάνθεον. Ποια, λοιπόν, θα πρέπει να είναι η σημασία των Anat, Asherah, Astarte και Qadeshet μέσα σε ένα πολιτισμικο-θρησκευτικό-ιστορικό πλαίσιο κατά το 2ο ήμισυ της 2ης χιλιετίας π.Χ. ή, μιλώντας με αρχαιολογικούς όρους, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου; Ο συμβολισμός γύρω από τη γονιμότητα ασφαλώς έπαιξε σημαντικό ρόλο κατά την αρχαιότητα, όπως και η ιδέα της «Μητέρας θεάς», αλλά μάλλον αυτές οι θεωρίες έχουν υπερτονισθεί. Γιατί να παραβλέψουμε τη χαναανιτική ιδέα «της λατρείας του πόθου» (βρήκε την έκφρασή της στην ιερή πορνεία), όπως αυτή εκφράζεται στην ιστορία της συρο-παλαιστινιακής θρησκείας και εικονογρα-

¹⁰ STONE 1978, GIMBUTAS 1991. Για άλλες προσεγγίσεις: CORNELIUS 2004, κεφ. 1, σ. 1 και σημ. 1.

φίας; Οι θεές της Χαναάν σχεδόν πάντοτε απεικονίζονταν γυμνές. Οι Χαναανίτες μετάλλαξαν τη μεσοποτάμια μητέρα-θεά της γονιμότητας και τη στόλισαν με σεξουαλικά γνωρίσματα.¹¹

Έτσι, ακολουθούμε τη θεωρία του Cornelius για «τα πολλά πρόσωπα της θεάς»,¹² ο οποίος, κυρίως μέσα από τις απεικονίσεις, προσπαθεί να ερμηνεύσει το όραμα των ανθρώπων της Εγγύς Ανατολής. Ανάμεσα στους σωζόμενους εικονογραφικούς τύπους διακρίνουμε έντεκα (11) περιπτώσεις οπλισμένης θεάς και εξήντα έξι (66) περιπτώσεις γυμνής γυναίκας που κρατεί αντικείμενα.

Ιδιότητες και χαρακτηριστικά των ανατολικών θεοτήτων:¹³

Η οπλισμένη θεά ή η θεά του πολέμου

Είναι συνήθης τύπος στην αρχαία Ανατολική Μεσόγειο, είτε πρόκειται για την Ισάρ (Ištar) είτε για τη συρο-παλαιστίνια «τύπτουσα» θεά.

1. Ανάτ

«Ανάτ, κυρία των ουρανών. Κυρία των θεών. Είθε όλη η προστασία, η ζωή, η σταθερότητα, η δύναμη και η κυριαρχία να είναι με αυτήν»

«Ανάτ, κυρία κάθε γης»

«Ανάτ, κυρία των ουρανών. Κυρία των θεών»

Στη μυθολογία της Ουγκαρίτ (Ugarit) και στη Ν. Συρία κατά τη 2η χιλιετία η Ανάτ (Anat) είναι μία θεά του πολέμου και του κυνηγιού. Φημίζεται για την ομορφιά της, είναι «κυρία του βασιλείου και του υψηλού ουρανού». Στην Αίγυπτο ήδη κατά τη 19η Δυναστεία και κυρίως επί της βασιλείας του Ραμσή II, η Ανάτ μαζί με την Ασάρτη λατρεύονται ως θεές του πολέμου. Τα αιγυπτιακά επίσης κείμενα την αναφέρουν ως «η νικήτρια» στον πόλεμο και ο Ραμσής III (12ος αι.) αποκαλεί τις Ανάτ και Ασάρτη ασπίδες του.¹⁴

Η Ανάτ παριστάνεται ως οπλισμένη, όρθια θεά με φτερά (σύνηθες μοτίβο), σε στήλη δυτικά από τον ναό του Βάαλ (Baal) στην Ουγκαρίτ,¹⁵ και σε αιγυπτιακή (στήλη) ως θεϊκός πολεμιστής: καθισμένη σε θρόνο κρατώντας ασπίδα και δόρυ στο αριστερό της χέρι και στο δεξί

¹¹ CORNELIUS 2004, 11–12.

¹² CORNELIUS 2004, 15–16.

¹³ CORNELIUS 2004, 80–84. BUDIN 2003, 215–31. SELZ 2000, 29–62.

¹⁴ Papyrus Chester Beatty, βλ. ANET, 250.

¹⁵ CORNELIUS 2004, 27.

της τσεκούρι.¹⁶ Στο κατώτερο μέρος μιας άλλης στήλης (Louvre C 86), η Ανάτ κρατά ασπίδα και λόγχη στο δεξί της χέρι και κραδαίνει ένα ρόπαλο ή τσεκούρι με το σηκωμένο αριστερό της (ANEP, αρ. 473).

2. Ασάρτη

«Ασάρτη, κυρία των ουρανών. Κυρία των θεών»

«Ασάρτη, που τιμωρείς τους εχθρούς»

«Ασάρτη, που ρίχνεις τα βέλη στους εχθρούς»

«Ασάρτη, κυρία της μάχης, θεά των Ασιατών»

Η Ασάρτη στο πάνθεον της Ουγκαρίτ κατά τη 2η χιλιετία τοποθετείται μετά την Ανάτ και έχει κατώτερο ρόλο. Στα κείμενα της Ουγκαρίτ η ομορφιά της *Huriga* συγκρίνεται με αυτήν της Ασάρτης και είναι επίσης πολεμική. Στην Emar (Β. Συρία) είναι σημαντική θεότητα και καλείται «Ασάρτη της μάχης». Στην Αίγυπτο, κατά την 18η Δυναστεία (*Ameapphis II*, 1436–1412) λατρεύεται ως πολεμική θεά, «κυρία των ίππων». Στον Ηρόδοτο (2.112) γίνεται μνεία της λατρείας των θεοτήτων Ασάρτης και Βεσ στη Μέμφιδα, με έντονο ερωτικό χαρακτήρα.

Η Ασάρτη, «η Κυρία του Ουρανού», αντιπροσωπεύει τον τύπο της απειλητικής θεάς, με την ασπίδα μπροστά της, το στέμμα (*atef*) με τον δίσκο του ήλιου και τα κέρατα, όπως και η Ανάτ. Σε αιγυπτιακά κείμενα αμφότερες αναφέρονται σαν «ασπίδες».¹⁷ Συνολικά έχουμε επτά μορφές οπλισμένης Ασάρτης.

Κατά τον Cornelius, πρέπει να αναθεωρηθεί η ιδέα της Ανάτ και της Ασάρτης ως «θεών του έρωτα». Η εικονογραφία τις δείχνει ως πολεμικές θεές και τα πολεμικά τους σύμβολα ήταν τυπικά στην Παλαιστίνη κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.¹⁸ Καθώς οι Keel και Uehlinger παρατήρησαν,¹⁹ παρά την κυριαρχία αρσενικών θεοτήτων και της πολεμικής εικονογραφίας στην Παλαιστίνη, η απεικόνιση της γυμνής θεάς (η οποία ήταν τόσο τυπική κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού) συνεχίστηκε και κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Έτσι, οι θεές της Συρίας–Παλαιστίνης είχαν πολλά πρόσωπα. Δεν υπήρχε μοναδικότητα ως προς τη λειτουργικότητα της κάθε θεάς, αλλά μία πολλαπλότητα του χαρακτήρα τους, όπως εντυπώνεται τόσο στα κείμενα, όσο και στην εικονογραφία τους.²⁰

¹⁶ BEYERLIN (επιμ.) 1978, 194 – NEROT.

¹⁷ CORNELIUS 2004, 21–29.

¹⁸ CORNELIUS 2004, 100.

¹⁹ KEEL και UEHLINGER 1998, 26–29, 109.

²⁰ CORNELIUS 2004, 101.

3. Ένα απάνθισμα κειμένων σκιαγραφεί τον πολεμικό χαρακτήρα της ακκαδικής Ιστάρ (Ištar)

«Είμαι η πολεμικότερη των θεών»

(ακκαδικός ύμνος στην Ištar, 1η χιλιετία)

«Η κυρία του αγώνα και της μάχης»

(ακκαδικός ύμνος στην Ištar)

«Με τη βοήθεια της Ιστάρ, της βασίλισσας του ουρανού και της γης, που ήταν επικεφαλής του στρατού μου»

«Ιστάρ, πρώτη ανάμεσα στους θεούς, η κυρία της αναταραχής, που κάνει τις μάχες τρομερές»

«Ιστάρ, που κατοικεί στα Άρβηλα, στα δεξιά και στα αριστερά της έχει φαρέτρες και κρατά στο χέρι της το τόξο, ένα κοφτερό σπαθί»

Μία τοιχογραφία των ανακτόρων στο Μάρι (Mari) (περ. 1800 π.Χ.) απεικονίζει την Ιστάρ με στέμμα από κέρατα, μακρύ ένδυμα, όπλα στον ώμο της και ένα ξίφος στο χέρι της, ιστάμενη επάνω σε λιοντάρι.²¹ Παρόμοιες απεικονίσεις προέρχονται από τη γλυπτική και ανάγλυφα μέχρι τον 8ο αι. π.Χ. Τα όπλα είναι: ξίφος, πολεμικά τσεκούρια, υποκόπανοι, τόξα και ασπίδα. Σπάνιες είναι οι απεικονίσεις γυμνής θεάς με όπλα.

Από τη χεττιτική επικράτεια προέρχεται μία πολεμική θεά, η Ιστάρ-Σαούσκα (Ištar-Shaushka). Ανάγλυφα από το ιερό Yazılıkaya της Χατούσας (Hattusa) και από τη Μαλάτεια (Malatya) και χεττιτικά τελετουργικά κείμενα αναφέρουν ποικίλα όπλα σε σχέση με αυτήν.²²

4. Η σουμέρια Ινάννα/Inanna (Ištar στα ακκαδικά)²³ είναι μία ιδιαίτερα δύσκολη περίπτωση αρχαίας-ανατολικής θεότητας. Αν και η ετυμολογία του ονόματός της nin.an.a(k) δεν είναι εύκολο να αποσαφηνισθεί, έχει συνήθως ερμηνευθεί ως «η βασίλισσα των ουρανών».²⁴ Στη δυσπρόστατη Inanna/Ištar η μεν πρώτη ενσαρκώνει τη σεξουαλικότητα του έρωτα, ενώ στα ακκαδικά κείμενα τονίζεται ιδιαίτερος η πολεμική άποψη της θεάς Ιστάρ,²⁵ η οποία στην εικονογραφία, σε ακκαδικές

²¹ FLEMBERG 1991, 15, σημ. 33. BUDIN 2004, 104–6.

²² FLEMBERG 1991, 16, σημ. 37–39.

²³ Το ακκαδικό και σημιτικό όνομα Ištar είναι παρεμφερές με ονόματα άλλων σημιτικών θεοτήτων, όπως της νότιας αραβικής Ashtart ή της σύριας Αστάρτης (Astarte Syriaca).

²⁴ SELZ 2000, 29.

²⁵ Αν και η σεξουαλικότητα έχει υπογραμμιστεί ως κοινό στοιχείο της φύσης τους. Η νεαρή Inanna της σουμέριας ποίησης (LEICK 1994, 91) είναι εξίσου ποθητή με την Inanna/Ištar του Gilgameš (DALLEY 2000, 79). Η Inanna/Ištar ήταν αποδέκτης

παραστάσεις ασπίδων και σφραγιδοκυλίνδρων, απεικονίζεται με όπλα και λέοντες.²⁶ Η Ινάννα–Ιστάρ μπορεί να θεωρηθεί ως το προϊόν μιας αρχαϊκής μίξης περισσότερων θεοτήτων, όπου η μία υπόσταση αντανάκλα την αρρενωπή, πολεμική πλευρά, μία άλλη, αντίθετα, ειδικά τη θηλυκή, ερωτική και σεξουαλική και μία τρίτη μία σχέση με τους πλανήτες και το αστρικό σύστημα (βλ. Venus). Το χαρακτηριστικό της Ινάννα είναι η πολλαπλότητα, η δυνατότητα να μεταβάλλεται και να προσαρμόζει την υπόστασή της. Η Ινάννα–Ιστάρ είναι η θεά του πολέμου και της σεξουαλικότητας, γεγονός που παραπέμπει στην Αφροδίτη.²⁷

Η διπλή φύση πολέμου–σεξουαλικότητας σε μία ενιαία μορφή είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως μία μεταγενέστερη ανάμιξη διαφόρων θεϊκών μορφών· μπορεί όμως επίσης να ερμηνευθεί μέσα στο πλαίσιο της ανθρώπινης ζωής. Ο πόλεμος σε εκείνες τις αρχαίες κοινωνίες μπορεί να κατανοηθεί ως άμεσος αγώνας, και η σεξουαλικότητα ως η άλλη ακραία συνιστώσα που οδηγεί τους ανθρώπους στην έκσταση, έξω από τον ορθολογισμό. Και τα δύο αποτελούσαν ζωτικά στοιχεία της ανθρώπινης ζωής και έκφραση της θρησκευτικής νοοτροπίας στην αρχαία Ανατολή. Στο πρόσωπο της Ινάννα–Ιστάρ είχαν βρει την ιδανική επιτομή τους.²⁸ Η Inanna–Ištar ενσαρκώνει μία δύναμη και ενέργεια, η οποία σε ανθρώπινο επίπεδο μεταφράζεται σε έρωτα (σεξουαλικότητα) και έριδα (αγώνα, πόλεμο). Και οι δύο δραστηριότητες ανήκουν στην επικράτεια αυτής της θεάς. Αυτή η δύναμη και ενέργεια είναι ζωή καθ' αυτήν, αλλά επίσης καταστροφή και συμφορά. Αυτό προσδίδει στη μορφή της Ινάννα–Ιστάρ μία τελεολογική διάσταση. Η ανωτέρω διπολικότητα απεικονίζεται και σε ένα ανάγλυφο από τερρακότα, γνωστό ως ανάγλυφο Burney (Burney relief, 1800 π.Χ.), ένα αυθεντικό έργο της αρχαίας Βαβυλωνίας. Απεικονίζει μία γυμνή θεά, όπως συνηθίζεται για την Ιστάρ στη Μεσοποταμία, με τα σύμβολα της δύναμής της. Η γυμνότητά της δεν αποτελεί έκφραση της μητρότητας, αλλά έχει σαφώς ερωτική χροιά.²⁹

1β. Μεταβατικά στάδια

Η γυμνότητα ως πιθανό σημείο επαφής

Στην ερώτηση για την πορεία της Ινάννα–Ιστάρ προς τα βορειο-δυτικά μέχρι τη Μεσόγειο και τη μεταμόρφωσή της σε «Αφροδίτη» (;) θα

προσευχών που αφορούσαν έρωτα χωρίς ανταπόκριση (BIGGS 1967, 115· LEICK 1994, 193 κ.ε.).

²⁶ SEIFERT (επιμ.) 2009, 31 εικ. 6, 33 εικ. 7.

²⁷ KERSTEN 2009.

²⁸ KERSTEN 2009, 37–38.

²⁹ KERSTEN 2009, 38.

πρέπει να λάβουμε υπόψη την παρουσία του τύπου της «γυμνής θεάς» σε αυτές τις περιοχές.³⁰ Η παράσταση της όρθιας, γυμνής θεάς, που μερικές φορές κρατά το στήθος της σε μία σημαντική πόζα, αντιπροσωπεύει την Ιστάρ–Αστάρτη. Αυτή η παράσταση της θεάς είχε αποφασιστική επίδραση στην ελληνική τέχνη, όπου εισήχθη και βρήκε μιμητές από τον 9ο/8ο αι. π.Χ. κ.ε. με ποικίλους τρόπους και σε διάφορα μέρη, μερικές φορές με τα ίδια καλούπια.³¹ Στην περίπτωση της ανατολικής γυμνής θεάς που κρατά το στήθος της δηλώνεται ίσως περισσότερο η γονιμότητα, ενώ στην περίπτωση της ελληνικής διαδόχου της η γυμνότητα δηλώνει την αισθητική πλευρά και την προ-μητρική ομορφιά και έλξη. Η «γυμνή θεά» παριστάνεται όρθια κατά πρόσωπο σε τερακότα (3η έως 1η χιλιετία π.Χ.) ή σφραγίδες (2η χιλιετία π.Χ.). Η σημασία αυτής της μορφής παραμένει αβέβαιη, αλλά στα διαφορετικά γεωγραφικά πλαίσια της Ανατολής, όπου συναντάται, θα έπαιρνε και διαφορετικές σημασίες. Η «γυμνή θεά» κάνει αισθητή την παρουσία της ευρέως στην περιφέρεια της βόρειας Συρίας από το 1850 π.Χ. περίπου. Αυτή η συριακή εκδοχή δείχνει τη «γυμνή θεά» με κατσίκια, λέοντες, περισσότερες και λαγούς ως συνοδευτικές μορφές. Κατά τη 2η και 1η χιλιετία εισβάλλει σε αυτήν την περιοχή η Ινάννα–Ιστάρ, της οποίας η καλύτερη εκδοχή είναι η φοινικική Αστάρτη. Εξάλλου, από τα μέσα της 3ης χιλιετίας γνωρίζουμε από ένα σουμερο-ακκαδικό γραπτό κατάλογο θεών από την Έμπλα (Ebla) ότι η σουμέρια Ινάννα εξισώνεται με τη λατρευόμενη εκεί Αστάρτη. Στη βορειοδυτική Μεσοποταμία υπήρχαν πολλές παρόμοιες θεότητες, όπως η Βααλάτ (Baalat) στη Βύβλο, η Ανάτ στην Ουγκαρίτ, η Asratum στην Αμορία και η Ishara στην Αλαλάχ (Alalakh). Αυτές όλες συγγενεύουν με την Ινάννα–Ιστάρ ως προς την πολεμική και σεξουαλική πλευρά του χαρακτήρα τους.

Ασφαλώς, όπως έχει ισχυρισθεί και ο Walter Burkert,³² κατά τη μετάδοση των στοιχείων από την Ανατολή έπαιξαν κάποιο ρόλο παραστάσεις της εικονιζόμενης κατά πρόσωπον γυμνής θεάς. Κατά τη γνώμη μας, ο ανατολικός τύπος της «γυμνής θεάς» έπαιξε σπουδαιότερο ρόλο στην παράσταση της Αφροδίτης στον ελλαδικό χώρο, αν και στην εικονογραφία η γυμνή ανατολίτικη μορφή εκτοπίστηκε ήδη κατά το πρώτο

³⁰ BÖHM 1990, 129–34. BUDIN 2003, 232–36. KERSTEN 2009, 38–40.

³¹ Όπως η μυκηναϊκή γυμνή θεά με περιστέρια – Αφροδίτη; (DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 46, αρ. 349–350. SIMON 1998, 210, εικ. 225 a, b) – ή ο αρχαϊκός ορειχάλκινος καθρέπτης, Ερμιόνη, 540–530 π.Χ., Staatliche Antikensammlungen Munich 3482 – Αφροδίτη όρθια επάνω σε λέοντα; (BREITENBERGER 2007, 87, εικ. 1).

³² BURKERT 1985, 243.

ήμισυ του 7ου αι.: η ελληνική θεά απεικονίζεται με πλούσια μακριά ενδύματα και τον πόλο, το υψηλό στέμμα των θεών, και με πλούσια κοσμήματα.³³ Αυτή η εικονογραφία αντιστοιχεί, βέβαια, στην περιγραφή της θεάς από τον Ησίοδο και τον Όμηρο.³⁴ Ωστόσο, η «γυμνή» Αφροδίτη επιστρέφει στις ρίζες της σε πλήρη δόξα με το άγαλμά της για το Ιερό της Κνίδου από τον Πραξιτέλη (340 π.Χ.), που η θέασή του, ως η τέλεια επιτομή του γυναικείου ερωτισμού, ξεσήκωνε τον πόθο στους θεατές του.³⁵ Όμως, πριν από το ολόγυμνο της Κνιδίας Αφροδίτης, ο Φειδίας τολμά να αποκαλύψει τον ένα ώμο της θεάς στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα, όταν η Αφροδίτη γέρνει στην αγκαλιά της Άρτεμης, το 438/432 π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο). Ο γυμνός ώμος της Αφροδίτης του Παρθενώνα είναι μία υπαινικτική έκφραση του ερωτισμού, γιατί η κλασική τέχνη δεν αποκαλύπτει, αλλά υπαινίσσεται. Άλλωστε, αυτό συνάδει με τη συντηρητική αθηναϊκή κοινωνία της εποχής. Παρόλα αυτά, ο γυμνός ώμος της Αφροδίτης είναι ένα από τα καινοτόμα στοιχεία που έχει ο Παρθενώνας.³⁶

Κατευθύνσεις

Η καταγωγή της Αφροδίτης από την Ανατολή φαίνεται πειστικά θεμελιωμένη, χωρίς να αρνηθούμε τα ινδοευρωπαϊκά στοιχεία στη διαδρομή της και αυτό εκφράζεται ήδη στη διπλή ιστορία της γέννησής της στον Ησίοδο (Θεογ. 191–206) και στον Όμηρο (Ιλ. 5. 370–71).³⁷ Η πολεμική πλευρά της δείχνει προς την Εγγύς Ανατολή. Κοινά γνωρίσματα μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει ανάμεσα στην πολεμική Αφροδίτη, τη φοινικική-δυτικο-σημιτική θεά Αστάρτη και τις προγενέστερές της,

³³ DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 15–17, αρ. 56–87. SIMON 1998, 215, εικ. 233/234.

³⁴ Μήπως, όμως, και αυτή η περιβολή της δεν είναι ανατολιζουσα; (πρβλ. τη συνήθη εικονογραφία της Ištar στη Μεσοποταμία ως γυναικείας μορφής με πόλο στο κεφάλι, αστέρια γύρω της, φορώντας συχνά ένα χοντρό επενδύτη και πολλά στολίδια, όπως περιδέραια και ταινία στο κεφάλι).

³⁵ Είναι το πρώτο γυμνό της δυτικής τέχνης. Λουκιανός, *Έρωτες* 13 κ.ε. FLEISCHER 1984. MONTEL 2010, 253, εικ. 13.1. HAVELOCK 1995.

³⁶ Άλλες περιπτώσεις γυμνής Αφροδίτης: Η γυμνή Αφροδίτη που σηκώνει το σανδάλι της εναντίον του Πάνα, περ. 100 π.Χ. (εδώ η θεά συμπεριφέρεται πλέον ως μία θνητή γυναίκα) και η Αφροδίτη της Μήλου με καλυμμένο το κάτω μέρος του σώματος, τέλος 2ου αι. π.Χ. (DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 128, αρ. 1343–1353. ΚΑΛΤΣΑΣ 2001, 294, αρ. κατ. 617). Η γυμνή Αφροδίτη, «σανδαλιζουσα», και ο Πάνας, 2ος–1ος αι. π.Χ. (αρ. ευρετηρίου Λ 3776, Αρχαιολογικό Μουσείο Ελεύθερνας), από το Μεγάλο Λουτρό στον Κατσιβελο, Ελεύθερνα Κρήτης.

³⁷ BUDIN 2004, 109.

δηλαδή τη βαβυλώνια Ιστάρ και την ακκαδική/σουμέρια θεά Inanna, οι οποίες τόσο στα κείμενα, όσο και στις καλλιτεχνικές παραστάσεις είναι οι θεές του έρωτα και του πολέμου. Η Ασάρτη είναι γνωστή ήδη από τον 14ο αι. π.Χ. στην Ουγκαρίτ (στη σημερινή Συρία), ως θεά του έρωτα, της ευφορίας, της έριδος και του πολέμου.

Θα ακολουθήσω σε γενικές γραμμές τη θεωρία του Walter Burkert ότι πίσω από την ελληνική Αφροδίτη βρίσκεται η αρχαία σημιτική θεά του έρωτα, η Ιστάρ–Ασάρτη, αν και ομολογεί ότι «η καταγωγή της Αφροδίτης παραμένει εξίσου σκοτεινή, όσο και το όνομά της»,³⁸ αργότερα δε μετά βεβαιότητας ισχυρίζεται ότι «η διαδικασία της υιοθέσιας της Αφροδίτης πρέπει να ήταν άκρως περίπλοκη και όχι μία απλή ‘εισαγωγή’, και όλα τα βήματα αυτής δεν είναι τεκμηριωμένα».³⁹ Νομίζω, όμως, ότι επιπλέον η ελληνική Αφροδίτη ήταν ένα αμάλγαμα όλων των Κυριών της Ανατολής και μάλιστα η επιτομή των σημαντικότερων ιδιοτήτων τους, δηλαδή της μαχητικότητας και της σεξουαλικότητάς τους. Στο πρόσωπό της συντίθενται και τα δύο, και όχι μόνον όσο χρόνο η θεά είναι απόγονος της Ιστάρ ή και της Ινάννα, αλλά και όταν εντάσσεται πλέον στο Δωδεκάθεο του Ολύμπου. Και οι δύο δυνάμεις έλξεως και ανταγωνισμού, έρωτος – έριδος, είναι συστατικές της persona της θεάς, γιατί είναι γενεσιουργές και κινητήριες όλων των ανθρωπίνων πράξεων.

Πιθανές πορείες

Η Αφροδίτη φαίνεται πως μας ήρθε από την αρχαία ανατολική Μεσόγειο, ως ερωτική Ιστάρ και ως πολεμική Ασάρτη, αλλά η πιο πρωτογενής της μορφή μπορεί να είναι η Ανάτ, η Qedeset και η Ινάννα ως «Κυρίες των Ουρανών». Εάν κανείς θέλει να δει την Ιστάρ ως πρότυπο της Αφροδίτης, θα πρέπει να προσέξει τον «συγκρητισμό»⁴⁰ που υπήρχε στην Ασία, συμπεριλαμβανομένης και της Κύπρου. Οι αρχές της Κύπριδος Αφροδίτης ανάγονται ίσως και στην 3η χιλιετία π.Χ. Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (περ. 1600–1100 π.Χ.) αναδύεται στην Κύπρο η πρόγονος της ελληνικής Αφροδίτης, ως αμάλγαμα μιας παλαιότερης κυπριακής θεάς με μία θεότητα που έφθασε στο νησί από τις

³⁸ BURKERT 1985, 153.

³⁹ BURKERT 2003, 24.

⁴⁰ Επειδή ο όρος «συγκρητισμός» τίθεται σε διαβούλευση από τη σύγχρονη έρευνα, γι’ αυτόν τον λόγο προτιμώ να γράφεται εντός εισαγωγικών. Για τις σύγχρονες θεωρίες περί «συγκρητισμού» στις θρησκείες της αρχαίας ανατολικής Μεσογείου βλ. JOHNSTON 2004, 10 κ.ε.

περιοχές της ανατολικής Μεσογείου (Λεβάντε) κατ' εκείνην την εποχή. Η μετάβαση της Ασάρτης στην Κύπρο (ιερό της Ασάρτης στο Κίτιον) και η δημιουργία της Κύπριδος Αφροδίτης,⁴¹ ιδιαίτερα με τα ξακουστά ιερά της στην Πάφο και στην Αμαθούντα, μπορούν να θεωρηθούν ένας ενδιάμεσος σταθμός ανάμεσα σε Ανατολή και Αιγαίο και όλα τα ευρήματα φανερώσουν πολλαπλές σχέσεις με τη φοινικική παράδοση και όχι μόνον: εικονογραφικές λεπτομέρειες και μοτίβα αποδεικνύουν σχέσεις με τα πολλαπλά προσώπια των θεαινών της Εγγύς Ανατολής (Ιστάρ, Ασάρτη), της Αιγύπτου (Αθώρ/Hathor), της Ανατολίας (Κυβέλη). Οι θεότητες του νησιού ταυτίζονται εικονογραφικά, έστω εν μέρει, αλλά και λατρευτικά, με τις ανατολικές θεότητες (τη σουμέρια Inanna, την ακκαδική Ištar κ.λπ.) κυρίως από τον 8ο αι.⁴² Όπως η Ασάρτη και η Αθώρ, η Αφροδίτη της Κύπρου ήταν συγχρόνως η θεά του έρωτα, αλλά και προστάτις του βασιλείου, επομένως του πολέμου.⁴³

Κατά την Budin, υπέρμαχο της θεωρίας περί μη ανατολικών αλλά κυπριακών καταβολών της Αφροδίτης,⁴⁴ ο «συγκρητισμός» στην Κύπρο αναδύθηκε από την ταύτιση ανάμεσα στις δύο θεές-βασιλισσες της Κύπρου, την Αφροδίτη και την Ασάρτη,⁴⁵ ενώ αντίθετα στην Ελλάδα «η ελληνοποίηση» της Αφροδίτης γινόταν με αργό ρυθμό και σε συνδυασμό με την ελληνική τάση να εξισώνει σχεδόν όλες τις ανατολικές θεές και να συναίρει τα πολλά πρόσωπά τους σε ένα.⁴⁶

Γενικά, αμφισβητείται η ύπαρξη λατρείας της θεάς πριν το 1200 π.Χ. λόγω και της απουσίας του ονόματος «Αφροδίτη» στις πινακίδες της Γραμμικής Β.⁴⁷ Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι Μυκηναίοι γνώρισαν μέσω

⁴¹ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ 2002. KARAGEORGHIS και KARAGEORGHIS 2002. SCHRÖTER 2009. DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 47, αρ. 363–367.

⁴² WEBB 2003.

⁴³ ULBRICH 2010.

⁴⁴ BUDIN 2003, 273–75 και 2004. Βλ. επίσης BONNET και PIRENNE-DELFORGE 1999.

⁴⁵ Υπέρ της κυπριακής καταγωγής της λατρείας της Αφροδίτης, στενά συνδεδεμένης με την Ασάρτη, και ο HERTER (1960). Η ετυμολογία του ονόματος «Αφροδίτη» συνδέθηκε επίσης με την Ασάρτη, ενώ το επίθετο «Ουρανία» είχε αναχθεί στην ανατολική θεά του ουρανού. Η πολεμική Αφροδίτη, κατά τους Burkert και Flemberg, έλκει από την Εγγύς Ανατολή την καταγωγή της και τη συγγένειά της με τις θεές του έρωτα και του πολέμου, όπως η Ištar της Μεσοποταμίας ή η λεβαντίνη Ασάρτη (BURKERT 1985, 153· FLEMBERG 1991, 114 και 1995· MARCOVICH 1996).

⁴⁶ JOHNSTON 2004, 5 κ.ε.

⁴⁷ BURKERT 1985, 152–54. Το όνομα της Αφροδίτης εμφανίζεται για πρώτη φορά επιγραφικά στο «Κύπελλο του Νέστορα», 735–720 π.Χ., MEIGGS και LEWIS 1988, αρ. 1, καθώς και στον ναξιακό αμφορέα, 670/660 π.Χ. BUDIN 2004, 109, σημ. 45. Pirenne-Delforge στο BONNET και PIRENNE-DELFORGE 1999, 260.

της Κύπρου θεές, όπως τις Ασάρτη και Ανάτ, και έτσι ίσως μετέφεραν αγαματίδιο μιας οπλισμένης θεότητας σε περιοχές όπου μαρτυρείται η παρουσία τους, αλλά και η λατρεία οπλισμένης Αφροδίτης. Τέτοια περιοχή είναι τα Κύθηρα⁴⁸ ή/και η Σπάρτη (όπως θα αναλυθεί και στην επόμενη ενότητα). Από τα Κύθηρα, πιθανόν, κατά τη Μέση Περίοδο του Χαλκού, εξαπλώθηκε αυτή η λατρεία και με τη συμβολή των Φοινίκων λόγω της κυριαρχίας τους στη Μεσόγειο.⁴⁹ Δεν μας ενδιαφέρει εδώ αν η Αφροδίτη έχει να κάνει με μία ινδοευρωπαϊκή ή μινωική-μυκηναϊκή θεότητα. Η μεταφορά της λατρείας της Αφροδίτης από την Ασκαλώνα, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1. 105), θα πρέπει να εξηγηθεί από τη σχέση Κρητών και Φιλισταίων, και η οπλισμένη Αφροδίτη από τα Κύθηρα και τη Λακωνία⁵⁰ θα ταυτιζόταν με την «*dea guerriera*», μία από τις υποστάσεις της κρητικής Μεγάλης Θεάς (π.χ. ευρήματα από ιερό Αφροδίτης στην Αξό Κρήτης, όπου λατρευόταν μία θεά της ευφορίας, ήδη από την Εποχή του Χαλκού, αλλά και με πολεμικό χαρακτήρα).⁵¹

Εναλλακτική διαδρομή:

Θα τολμούσα να προτείνω ότι μία άλλη γέφυρα που διάβηκε η «Αφροδίτη» της Εγγύς Ανατολής, μέσω της επικράτειας των Χετταίων ή των Λουβίων,⁵² για να φτάσει στην Ελλάδα, ίσως ήταν και η Lazra (Λέσβος), η οποία ήταν υπό τον έλεγχο των Χετταίων⁵³ γύρω στο 1300.⁵⁴ Η Lazra είναι το μόνο νησί του Β.Α. Αιγαίου που αναφέρεται

⁴⁸ Πaus. 3.23.1: *Κύθηρα δὲ ἡ πόλις ἀναβάντι ἀπὸ Σκανδείας στάδια ὡς δέκα. τὸ δὲ ἱερὸν τῆς Οὐρανίας ἀγιώτατον καὶ ἱερῶν ὀπόσα Αφροδίτης παρ' Ἑλλησίν ἐστιν ἀρχαιότατον· αὐτὴ δὲ ἡ θεὸς ξόανον ὠπλισμένον.*

⁴⁹ Οι Κυθηραίοι καταγράφονται στις πινακίδες της Γραμμικής Α και Β. THOMAS 1993, 39, 44.

⁵⁰ Για την οποία βλ. παρακάτω 130–31.

⁵¹ SPORN 2002, 230.

⁵² Για την ιστορία των Χετταίων και τη λουβική γλώσσα: ΚΟΠΑΝΙΑΣ 2015, 105 κ.ε. Οι Λούβιοι ζούσαν στη δυτική Μικρά Ασία κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. μεταξύ των Μυκηναίων της Ελλάδας και των Χετταίων στην κεντρική Ανατολία. ZANGGER 2016.

⁵³ Για τη Λέσβο ως πολιτιστική προέκταση της βορειο-δυτικής Ανατολίας και της Τρωάδας κυρίως κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι την ελληνική Αρχαϊκή Εποχή βάσει των ευρημάτων κεραμικής βλ. SPENCER 1995· SINGER 2008· MASON 2008. Ο ROSE (2008, 406, 414, 416, 420–21) τονίζει την πολυεθνική και πολυγλωσσική φύση της δυτικής Μικράς Ασίας κατά την Αρχαϊκή Εποχή και τη συνέχιση της ανάμιξης των πολιτισμών Λουβίων, Λυδίων, Φρυγών και Ελλήνων στις αιολικές/ιωνικές πόλεις.

⁵⁴ TAUSEND και TAUSEND 2006.

κατηγορηματικά στα χεττιτικά κείμενα.⁵⁵ Τρία κείμενα από την πρωτεύουσα των Χετταίων⁵⁶ συγκλίνουν στην άποψη ότι το νησί του Β.Α. Αιγαίου είχε ενσωματωθεί στη χεττιτική σφαίρα επιρροής και πιθανώς αποτελούσε μέρος της επικράτειας που κυβερνιόταν από τη Hattusa.⁵⁷ Το πρώτο (CTH 570.1)⁵⁸ είναι ένα μαντικό κείμενο από τη βασιλεία του Mursili II (1321–1295), με τον οποίο ο βασιλιάς των Αhhiyawa (Αχαιών;) διατηρούσε φιλικές σχέσεις, και αυτό γίνεται σαφές από το γεγονός ότι, όταν ο Mursili II αρρώστησε, μαντικός χρησμός όρισε τη μεταφορά της θεότητας των Αhhiyawa και της θεότητας της Lazra⁵⁹ στη Hattusa για τη θεραπεία του μέσω τριήμερων καθαρτηρίων τελετών. Το δεύτερο (CTH 191),⁶⁰ από τη βασιλεία Muwatalli II (1295–1271), περιγράφει την αιχμαλωσία και μεταφορά προσώπων από την κατακτημένη Lazra, καλουμένων Sariputu, ειδικευμένων πορφυροβαφών, υπεύθυνων για τελετουργικά ενδύματα, στην υπηρεσία του βασιλιά και ενός ιερού των Χετταίων.⁶¹ Στο τρίτο κείμενο (CTH 214.12.A)⁶² μία βασίλισσα των Χετταίων εξορίστηκε «στη γη των Αhhiyawa δίπλα στη θάλασσα» (προφανώς τη Lazra) από τον Muwatalli II. Κατά την Teffeteller οι Λούβιοι ήταν οι κυρίαρχοι του νησιού, όπως και στη Δ. Ανατολία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, κυρίως βάσει γλωσσολογικών τεκμηρίων, στα οποία εντάσσονται ως ενδείξεις η εκτέλεση λούβιων ιερών ύμνων κατά τις ιεροτελεστίες της λατρείας της αναφερομένης θεότητας της Lazra.⁶³ Μάλιστα, πρόσφατα η Teffeteller προχώρησε σε σύγκριση (σε επίπεδο μέτρου, μορφής και περιεχομένου) ανάμεσα στα κλητικά ιδίως άσματα και τους ύμνους της ανατολικής–λούβιας παράδοσης⁶⁴ και στην αιολική–λυρική (λεσβιακή) ποίηση, με κυριότερο παράδειγμα το Απ. 1 LP (1–4) της Σαπφούς, τον περίφημο ύμνο στην Αφροδίτη

⁵⁵ MONTE και TISCHLER 1978, 245–46.

⁵⁶ HOUWINK TEN CATE 1983–84, 38–40, BECKMAN κ.ά. 2011, ΚΟΡΑΝΙΑΣ 2015, 212 κ.ε.

⁵⁷ Επίσης, γλωσσολογικές χιττιτικές–λουβικές επιρροές στα τοπωνύμια του νησιού (DALE 2015, 434–39, π.χ. Μυτιλήνη), αλλά και δύο ελληνικοί μύθοι (σχέση του νομικού κώδικα Μάκαρος με τον βασιλιά Muwa-walwi και του μύθου του Πέλοπα/Μυρσίλου με τη Λέσβο) έχουν υποδειχθεί από τον MASON 2008.

⁵⁸ BECKMAN et al. 2011, 193, AhT 20 § 24.

⁵⁹ Κατά SINGER 2008, 32 ίσως μια πρώιμη υπόσταση της Αφροδίτης, κατά MASON 2006, 7 η Αρτεμις Θερμία.

⁶⁰ BECKMAN et al. 2011, 140, AhT 7 § 4.

⁶¹ SINGER 2008, MASON 2008.

⁶² BECKMAN et al. 2011, 159, AhT 12 § 2.

⁶³ TEFFETELLER 2013.

⁶⁴ Πβλ. WATKINS 1995, *passim*.

(πο)ικιλόθρο[ν' ἄθανάτ' Ἀφρόδιτα,/ παῖ] Δ[ί]ος).⁶⁵

Δεδομένου ότι οι αρχαιότερες μαρτυρίες για τη λατρεία της Αφροδίτης στη Λέσβο⁶⁶ προέρχονται από τους αρχαϊκούς ποιητές και μάλιστα από την ποίηση της Σαπφούς,⁶⁷ τα προαναφερθέντα παράλληλα, όπως και η αφιέρωση πορφυρών ενδυμάτων στην Αφροδίτη (ίσως ένας συσχετισμός με τους πορφυροβαφείς της Lazra) αποτελούν ενθαρρυντικά στοιχεία μιας θρησκευο-πολιτισμικής επίδρασης των Χετταίων ή Λούβιων στον πληθυσμό της Λέσβου.⁶⁸

Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 1α (Η «Αφροδίτη της Ανατολής»: Οι «Κυρίες των Ουρανών». Οι «Κυρίες της μάχης»), η κύρια θεότητα των Χετταίων ήταν η Ισάρ, στην υπηρεσία της οποίας είχε αφιερωθεί ο βασιλιάς Hattusili III (1267–1237), γιος του Mursili II. Από τα μέσα του 15ου αι. και με σταθμό τη χουρριτική Νινευή, η λατρεία της θεάς (γνωστής με το όνομα Σαούσκα/Shauška) εξαπλώθηκε προς δυσμάς και απέκτησε σπουδαία λατρευτικά κέντρα. Ο χαρακτήρας της είχε αρσενικές και θηλυκές πλευρές, εμφανείς στις γλυπτικές αναπαραστάσεις της, όπως στη Yazılıkaya, ιερό στη Hattusa, με λαξευμένες στον βράχο θεότητες. Χαρακτηριστική είναι μία πομπή γυναικείων θεοτήτων με στέμματα και μακριά ενδύματα, από την οποία απουσιάζει η θεά του έρωτα και του πολέμου Shaushka, η οποία απεικονίζεται στην ανδρική πομπή με δύο γυναικείες ακολούθους.⁶⁹ Αυτό προφανώς οφείλεται στα αρσενικά της χαρακτηριστικά ως θεάς του πολέμου και της μάχης, με σύμβολο το λιοντάρι και όπλο της το ρόπαλο, ενώ ως θεά του έρωτα και της σεξουαλικότητας απεικονίζεται συχνά χωρίς κανένα ένδυμα. Η πολεμική της πλευρά ήταν κυρίαρχη στο χεττιτικό και χουρριτικό περι-

⁶⁵ TEFFETELLER 2015, 720 κ.ε., πβλ. WATKINS 1995, 150.

⁶⁶ Ιερό στην Πυρραία; Επιγραφικές μαρτυρίες ελληνιστικής εποχής από τη Μυτιλήνη: IG, XII2, 73 και ίσως ιερό στην περιοχή της Θερμής: IG, XII2, 109, καθώς και επίγραμμα από την Πλαγιά: IG, XII2, 746. Επίσης, από την Ερεσό αναθηματική επιγραφή του 2ου μισού του 5ου αι. π.Χ.: ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ 1968, 125. Τέλος, ιερό της Αφροδίτης και λατρεία της στη Μυτιλήνη ήδη από την Αρχαϊκή Εποχή, με σημαντικότερα ευρήματα από τον 1ο αι. π.Χ.–1ο αι. μ.Χ.—άγαλμα και ειδώλια Αφροδίτης και γυμνού ερωτιδέος: ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ 1992 και 1993. Για τη λατρεία της Αφροδίτης στη Λέσβο: SHIELDS 1917, 32 κ.ε., ΚΟΝΤΗΣ 1977, 424–26.

⁶⁷ Σαπφώ, Απ. 2 Voigt (= 2 LP). Η πορφύρα αναφέρεται στην ποίησή της, LP 54 / 56D, ἔλθοντ' ἐξ ὀράνω πορφυρίαν περθέμενον χλάμυν ..., μία ένδειξη ότι οι βαφείς πορφύρας στο χεττιτικό κείμενο παραπέμπουν στη Λέσβο.

⁶⁸ Σαπφώ, Απ. 101 LP/99D ... πρὸς τὴν Ἀφροδίτην/χερρόμακτρα δὲ ἴκαγγόνων/ πορφύραι ἴκαταναταμενά-/τατιμάσεις† ἔπεμψ' ἀπὸ Φωκάας/ δῶρα τίμια ἴκαγγόνων†.

⁶⁹ COLLINS 2007, 156–57, SEEHER 2011.

βάλλον,⁷⁰ αν και η διττή της προσωπικότητα της έδινε τη δυνατότητα να ασκεί πλήρως την ισχύ της επάνω σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα και συμπεριφορά.

Ως επικουρικές μαρτυρίες για την Ištar–«Αφροδίτη» θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και τα εξής: κατά τη χεττιτική περίοδο μία σχέση της Αφροδίτης με τον «θυελλώδη θεό του στρατού» σε ένα κείμενο συνθήκης προτάθηκε υποθετικά από τον Hans Güterbock σε μία μελέτη του για την Τροία στα χεττιτικά κείμενα.⁷¹ Από τους θεούς της Wilusa (με μεγάλη πιθανότητα: Ίλιον/Τροία), που αναφέρονται ως μάρτυρες στη Συνθήκη (περ. 1280) μεταξύ του πρίγκιπα (κυβερνήτη) της Wilusa Alaksandus (Αλέξανδρος;) και του Μεγάλου Βασιλέα των Χετταίων Muwattallis II, κατονομάζονται μόνο τρεις: «ο θυελλώδης θεός του στρατού» (με επιφύλαξη: ο Άρης;), ο Appaliunas (Απόλλων) και ανάμεσά τους, πιθανότατα μετά την αποκατάσταση του κειμένου (λόγω χάσματος—lacuna—σε αυτό το σημείο του κειμένου) η Ištar, ως *interpretatio hittitica* της Αφροδίτης (;).⁷² Τέλος, η Teffeteller⁷³ έχει δει στο χεττιτικό μύθο της Ašertu, του θεού της καταιγίδας (Tarhuna) και του Elkunirsa, την ηχώ της παράλληλης ιστορίας της Αφροδίτης, του Άρη και του Ήφαιστου, όπως την τραγούδησε ο Δημόδοκος στη Σχερία (Οδ. 8. 317–366).⁷⁴ Έτσι, ο μύθος των Χετταίων (και του θεωρουμένου δυτικο-σημιτικού προγόνου του) ίσως διαχέεται στις ελληνικές αφηγήσεις της ζωής και του έρωτα των θεών τους.

Ως υπόθεση εργασίας καταθέτουμε την άποψη ότι οι κατακτητές της Lazra μετέφεραν εκεί και τη λατρεία της Ištar/Shauška, αλλά στη Λέσβο της εποχής της Σαπφούς έχει απεκδυθεί τον πολεμικό χαρακτήρα στο πεδίο της μάχης και απεικονίζεται ως *χρυσοστέφανη Αφρόδιτα* σε μία άλλη μάχη, αυτήν του έρωτα.

2. Αφροδίτη: Θεά του έρωτα ή θεά του πολέμου;

2α. Προέλευση και δυναμική της ουσίας της θεάς

Το φαινόμενο της θεάς του έρωτα και της ευφορίας, που συγχρόνως είναι και θεά του πολέμου, έχει ερμηνευθεί (με αναγωγή σε ανατολικές

⁷⁰ BRYCE 2000, 146–47. TARACHA 2009, 122–23.

⁷¹ GÜTERBOCK 1986, 42–44 (1997, 227 και σημ. 28).

⁷² BECKMAN 1996: *all the [deities] of the land of Wilusa: the Storm-god of the Army. E.../ appaliuna*. Επίσης, NIEMEIER 2012, 154, και σημ. 128, 131, 132, 156–57. GONZÁLEZ SALAZAR 2004. LATACZ 2004, 110. SOMMER 1937, 178–79.

⁷³ TEFFETELLER 2010, 133–49. SINGER 2007.

⁷⁴ BURKERT 1960.

θεότητες) ήδη από τον 19ο αι. κατά ποικίλους τρόπους και με διάφορες προσεγγίσεις, αλλά, κατά την άποψή μας, χωρίς απόλυτη πειστικότητα, διότι οι θεωρίες αυτές φαίνεται να υστερούν ως προς την πλήρη εφαρμογή τους στο πρόσωπο της Αφροδίτης.⁷⁵ Ίσως η ερμηνεία του Winter να είναι η πλέον προσιδιάζουσα στο ερωτικό και συγχρόνως πολεμικό στοιχείο του προσώπου της ανατολικής θεάς: θεωρεί την πολεμική πλευρά της ως έκφραση της δύναμής της, η οποία δεν αντιμάχεται αλλά συμπληρώνει την ερωτική/σεξουαλική της υπόσταση, και αποδίδει σε αυτόν τον συνδυασμό τη λειτουργικότητα της θεάς ως προστάτιδας των ηγεμόνων.⁷⁶ Σημειωτέον, η αναλυτική ψυχολογία εξηγεί το φαινόμενο ως σύνθεση των αντίθετων πόλων των αρχετύπων και συνδυασμό θετικών και αρνητικών χαρακτηριστικών.⁷⁷

Ο West πιστεύει⁷⁸ ότι τα περισσότερα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της Αφροδίτης, όχι μόνο στα ησιόδεια και ομηρικά έπη, αλλά και στον *Ομηρικό Ύμνο εις Αφροδίτην*, παραπέμπουν σε ανατολικά μοντέλα. Εξάλλου, τα παράλληλα των παραπόνων της Αφροδίτης στον Όλυμπο με εκείνα της Ιστάρ στο ακκαδικό έπος του Γκιλγκαμές έχουν συζητηθεί εκτενώς από τους Burkert και West.⁷⁹

Η έως εδώ καταγραφή της έρευνας καταλήγει σε ένα διχασμό ως προς το γενεσιουργό αίτιο της πολεμικής υπόστασης της Αφροδίτης: Οφείλεται αυτή, κατά τη μυθολογική αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων, στο γεγονός ότι είναι σύντροφος του Άρη (όπως προβάλλεται και στις πιο πρώιμες πηγές) ή, σύμφωνα με τα ιστορικά δεδομένα, παραπέμπει στις ρίζες της από μία πολεμική θεότητα της Ανατολής; Θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η ελληνική Αφροδίτη είναι συνδυασμός και των δύο παραγόντων, του μυθολογικού και του ιστορικού, αρχής γενομένης από την επίδραση του δευτέρου επί της αρχαιοελληνικής μυθολογικής παρουσίας της θεάς.

Η σχέση της με τον θεό του πολέμου θα μπορούσε να αποτελεί έκφραση της δύναμης της θεάς επί του συντρόφου της (του Άρη), ως ανάμνηση της δυνατής, ασιατικής θεάς του έρωτα. Ασφαλώς, η Αφροδίτη του Ησιόδου είναι διαφορετική από αυτήν της *Ιλιάδας*, και η σπαρτιάτισσα θεά διαφέρει από την αθηναία, αλλά νομίζω ότι ο τελικός σχη-

⁷⁵ Για τις διάφορες θεωρίες, βλ. FLEMBERG 1991, 17 κ.ε.

⁷⁶ WINTER 1983, 461 κ.ε.

⁷⁷ NEUMANN 1974, 12, 21, 147.

⁷⁸ WEST 1997, 56, 361 κ.ε., 383 κ.ε.

⁷⁹ BURKERT 1992, 96–100 και 2003, 22–24. WEST 1997, 360–62.

ματισμός της πολεμικής persona της θεάς του έρωτα θα πρέπει να έχει χρονολογικά και γεωγραφικά μία αρχή.

Το βέβαιο είναι ότι η υπόστασή της είναι μία σύνθεση που διέπεται από κάποια λογική, ανάλογα με την εποχή και την περιοχή όπου απαντά κάθε φορά. Τόσο στις ανατολικές προγόνους της, όσο και στην παρουσία της στον ελλαδικό χώρο συναντώνται κάποιοι κοινοί παρονομαστές στα χαρακτηριστικά και τις αρμοδιότητες που αντιστοιχούν στην Αφροδίτη: ομορφιά, έρωτας, σεξ, ευφορία, δύναμη, δημιουργία, πολιτική, πόλεμος—στοιχεία τα οποία μπορούν να συμπτυχθούν σε ένα, φαινομενικά αντιθετικό δίπολο, αντιμαχόμενα μεταξύ τους: έρως—έρις. Θεωρούμε ότι η αντιθετικότητα αυτή είναι μία ψευδεπίγραφη ετικέτα, και ουσιαστικά οι δύο πόλοι αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, διότι μέσα σε όλα τα συστατικά του προσώπου της θεάς υπάρχουν εγγενώς, ως γενεσιουργές και δυναμικές αιτίες, ο έρως και η έρις. Με τη διαφορά ότι στις ανατολικές προγόνους της υπερίσχυε η έρις, ενώ στη μετεξελιξή τους, δηλαδή στην ελληνική Αφροδίτη, υπερίσχυσε ο έρως.

Από την εποχή των ομηρικών επών η Αφροδίτη απεκδύεται τον πολεμικό της μανδύα και διατηρεί ως κυρίαρχο τον ερωτικό. Η Breitenberger υποστηρίζει⁸⁰ ότι στην *Ιλιάδα* υπάρχουν τροποποιήσεις που δείχνουν ότι η Αφροδίτη στο ομηρικό έπος διαχωρίζεται πλέον από την πρόγονό της και επιβεβαιώνει τη δική της ελληνική ταυτότητα. Η αποτυχία της Αφροδίτης στα πολεμικά έργα και τα παρηγορητικά λόγια του Δία προς τη θεά «...οὐ τοι τέκνον ἐμὸν δέδοται πολεμῆϊα ἔργα,/ ἀλλὰ σύ γ' ἰμερόντα μετέρχεο ἔργα γάμοιο,/ ταῦτα δ' Ἄρηϊ θεῶ καὶ Ἀθήνῃ πάντα μελήσει» (Ιλ. 5. 426–30) δεν αποτελούν αναγκαστικά και μόνον ένα αφηγηματικό μυθολογικό στοιχείο που εφευρίσκει ο επικός ποιητής, για να βάλει στη θέση της αντι-ηρωικής Αφροδίτης μία θεά του έρωτα· το στοιχείο αυτό φαίνεται να αντλείται από και να διαλέγεται (σε ένα χωρίο με έντονα παραδοσιακά χαρακτηριστικά) με την ευρύτερη μυθική και λατρευτική πραγματικότητα: με άλλα λόγια, θα μπορούσε να αποτελεί ένα *αίτιον*, το οποίο θα εξηγούσε τον λόγο για τον οποίο η θεά στη λατρευτική συνείδηση του ακροατηρίου του ομηρικού έπους δεν έχει σχέση με τον πόλεμο.⁸¹ Αυτό, κατά τη γνώμη μας, σημαίνει ότι

⁸⁰ BREITENBERGER 2007, 23–30.

⁸¹ Ακόμα κι αν το κοινό γνώριζε τον πολεμικό χαρακτήρα της Αφροδίτης ή της προκατόχου της αλλού. Πάντως, στην Ιωνία απουσίαζε η λατρεία μιας οπλισμένης θεάς του έρωτα. Αθηνά και Ἄρης ήταν οι θεοί του πολέμου στην περιοχή: πρβλ. Ιλ. 5. 426–30. LARSON 2007, 49–50. VAESSEN 2014, *passim* για τη λατρεία της Αθηνάς.

η μετάλλαξη της ανατολικής θεάς με πολεμικά χαρακτηριστικά έχει ήδη συμβεί ή μάλλον η διεργασία βρίσκεται στην τελική της φάση. Μάλιστα, αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι στο τραγούδι του Δημόδοκου (Οδ. 8. 317–66) η αλλαγή αυτή πρέπει να έχει ολοκληρωθεί: η Αφροδίτη είναι μόνο θεά του έρωτα.

Στον *Ομηρικό Ύμνο εις Αφροδίτην* η σεξουαλικότητα και η κυριαρχία επάνω σε όλα τα δημιουργήματα και κυρίως το πάθος για ένα θνητό, τον Αγχίση, ο οποίος απειλείται με τιμωρία σε περίπτωση αποκάλυψης, είναι τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στις *femme fatale*, την Αφροδίτη και την Ιστάρ–Αστάρτη.⁸²

Σύμφωνα με πρόσφατη ερμηνεία της Pironi,⁸³ η Αφροδίτη, ως θεά του πάθους και της μίξεως, εισχωρεί εξίσου στις επικράτειες της σεξουαλικότητας και της βίας. Αυτό, βέβαια, δεν προϋποθέτει μία ανατολική καταγωγή της Αφροδίτης. Το κύριο επιχείρημα της Pironi είναι ότι ο ρόλος της Αφροδίτης στα πολεμικά έργα προκύπτει από την κυριαρχία της επάνω στη *μίξη*, τη βίαιη συνάντηση των ανθρωπίνων σωμάτων, είτε για σεξουαλικούς ή για πολεμικούς λόγους. Έτσι, στη μορφή της θεάς αφομοιώθηκε η έρις (πόλεμος), γιατί ενσωμάτωνε τη δύναμη της σεξουαλικής επιθυμίας. Η θεωρία αυτή παρουσιάζει την Αφροδίτη ως μία θεά συνδεδεμένη με τη βία, την κυριαρχία και την πολεμικότητα, τονίζοντας εμφατικά τη σχέση ανάμεσα στο σεξ και τη βία, την οικουμενικά ακαταμάχητη δύναμη του έρωτα. Η Pironi δεν λαμβάνει υπόψη της τις ανατολικές ή έστω τις ινδοευρωπαϊκές επιρροές στη λατρεία της Αφροδίτης και αυτό περιορίζει την αξιοπιστία των επιχειρημάτων της στην ερμηνεία διαφόρων ζητημάτων, όπως τη σχέση της θεάς με τον Άρη.

2β. Έρως – Έρις: Οι θεότητες. Έρως κάλλιστος, Έρις στυγερή. Η φύση τους στην αρχαϊκή γραμματεία

Το θέμα Έρως – Έρις, από τη φύση του ελκυστικό, δεν μπορούσε παρά να κεντρίσει την προσοχή των μελετητών.⁸⁴ Παρά ταύτα, θεωρούμε αναγκαίο να γίνει εδώ μία συνοπτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών των δύο θεοτήτων, όπως αυτά αποτυπώνονται στο διδακτικό έπος και στη λυρική ποίηση των αρχαϊκών χρόνων, η οποία θα λειτουργήσει ως σημείο εκκίνησης για την κατανόηση της επίδρασής τους στην προσωπικότητα της Αφροδίτης.

⁸² AVAGIANOU 1991, 174, σημ. 137, 138.

⁸³ PIRONI 2007, 106 και 2005, 183.

⁸⁴ BONNAFÉ 1985. THEUNISSEN 1992. URANIE 8. CALAME 1999, 408–14. SANDERS κ.ά. (επιμ.) 2013.

Στον θρησκευτικό κόσμο των αρχαίων Ελλήνων ο έρως και η έρις προσωποποιήθηκαν ήδη από την Αρχαϊκή Εποχή, καθώς αντιπροσωπεύουν δυναστεύουσες δυνάμεις της ανθρώπινης ζωής. Χωρίς δυστυχία δεν υπάρχει ευτυχία. Χωρίς έριδα δεν υπάρχει έρως.

Ο Έρως αντιμετωπίζεται με περίσκεψη στην αρχαϊκή γραμματεία.⁸⁵ Η φύση του περιγράφεται καταρχάς στη *Θεογονία* του Ησιόδου, 120–23:⁸⁶
ἦδ' Ἔρος, ὃς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι, / λυσιμελής, πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων / δάμναται ἐν στήθεσσι νόον καὶ ἐπίφρονα βουλήν.

Ο Έρως είναι μία θετική και ζωοδότρα δύναμη, αλλά καθιστά θεούς και ανθρώπους αδύναμους, όταν κυριεύει ψυχές και πνεύματα. Ο Έρως λυσιμελής αποτελεί το κατεξοχήν στοιχείο έμπνευσης της λυρικής ποίησης, ως πεδίο έκφρασης του εσωτερικού κόσμου του δημιουργού, όπως στους Αρχίλοχο, Σαπφώ και Ανακρέοντα.⁸⁷

Η Έρις στον Ησιόδο, αν και ολέθρια για τους ανθρώπους, δεν στερείται και ενός θετικού χαρακτήρα. Η φύση της (*Θεογ.* 226–28), *αὐτὰρ Ἔρις στυγερὴ τέκε μὲν Πόνον ἀλγινόεντα / Λήθην τε Λιμόν τε καὶ Ἄλγεα δακρύνοντα / Ὑμίνας τε Μάχας τε Φόνους τ' Ἄνδροκτασίας τε*, αντιπροσωπεύει ένα από τα μεγαλύτερα κακά αυτού του κόσμου. Η Έρις της *Θεογονίας* απεικονίζεται με τα μελανότερα χρώματα, μέχρις ότου ο Ησιόδος να καταλήξει σε μία πιο ξεκάθαρη ερμηνεία στο *Έργα και Ημέραι*: η Έρις διαχωρίζεται σε δύο υποστάσεις:⁸⁸ η μία καταστροφική, η άλλη εποικοδομητική. Η πρώτη είναι ο ανταγωνισμός της μάχης, η λύσσα του πολέμου, στην οποία οι πολεμιστές εγκλωβίζονται, λόγω της μανίας για απόκτηση δόξας και πλούτου. Η δεύτερη αναδύεται από την ίδια επιθυμία, αλλά ωθεί τους ανθρώπους στην εργασία και στον αγώνα, για να προκόψουν και να κερδίσουν στη ζωή τους ένα καλύτερο αύριο (*Έργα και Ημέραι* 20: *ἦ τε καὶ ἀπάλαμόν περ ὁμῶς ἐπὶ ἔργον ἐγείρει*). Αυτή η Έρις είναι τελικά μία θετική δύναμη (*Έργα και Ημέραι* 23: *ἀγαθὴ δ' Ἔρις ἦδε βροτοῖσιν*).

Στον Τυρταίο,⁸⁹ η Έρις μπορεί να έχει καταστροφικές ιδιότητες, αλλά προσδίδει τιμή στους πεσόντες στη μάχη. Έτσι, μπορούμε ίσως να ισχυριστούμε ότι η Έρις στους λυρικούς κερδίζει έναν θετικότερο χαρακτήρα σε σχέση με την ησιόδεια Έριδα της *Θεογονίας*.

⁸⁵ Συλλογή μαρτυριών για τον Έρωτα στην αρχαϊκή γραμματεία: BREITENBERGER 2007, κεφ. 7, 137 κ.ε.

⁸⁶ Γενικά BONNAFÉ 1985, 9–23, 25–35. BREITENBERGER 2007, 150–63.

⁸⁷ Αρχίλοχος: 112 Diehl = 191 West, 118 Diehl = 196 West. Σαπφώ: 50 Diehl = 47 LP = 47 Voigt, 137 Diehl = 131 LP = 130,1–2 Voigt, και Ανακρέων: 358 PMG.

⁸⁸ BONNAFÉ 1985, 59–78. THEUNISSEN 1992. IJSSSELING 1992, 8.

⁸⁹ Τυρταίος, 6 Diehl = 10, 1–14 West και 7 Diehl = 10, 15–32 West.

Στην αρχαιότητα, σε αρκετές περιπτώσεις, οι θεότητες Έρως και Έρις, καθώς και οι εγγενείς δυνάμεις τους συγκλίνουν.⁹⁰ Η επιρροή τους επάνω σε θεούς και ανθρώπους είναι τέτοια, που αποδεικνύει δύο ομοιότητες: α) ο Έρως, όπως ορίζεται από τον Ησίοδο (*Θεογ.* 120–22), έχει την ίδια επίδραση που έχει η Έρις επάνω στον ομηρικό πολεμιστή την ώρα της μάχης (*Ιλ.* 5. 176: *ἐπεὶ πολλῶν τε καὶ ἐσθλῶν γούνατ' ἔλυσεν*), β) και οι δύο αυτές δυνάμεις εξωτερικεύονται ως θεοί (ο Έρως άρρην, η Έρις θήλεια) και επομένως η επιρροή τους επάνω στο θύμα τους θεωρείται ανεξέλεγκτη. Το άτομο, όταν κυριεύεται από τις δυνάμεις αυτές, ποθεί αυτό που δεν έχει.

Παρά ταύτα, είναι δυνατόν να εντοπιστεί μία τελική διάκριση ανάμεσα σε Έρωτα και Έριδα: ο Έρως σφετερίζεται τη δύναμη του ανθρώπου χρησιμοποιώντας ψυχολογικά μέσα, τόσο, ώστε εξαντλεί τον άνθρωπο βιολογικά, ενώ η Έρις τον αποδυναμώνει μέσω του μόχθου και της μάχης, αλλά και αυξάνει αυτό που ορίζουμε ως «ανδρική δύναμη» μέσω της τιμής και του γοήτρου: αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Έρως ήταν φοβερός και η Έρις τιμημένη.

2γ. Έρως – Αφροδίτη έναντι Έριδος – Άρης

«*Η κυρία θεός τής μίξεως*»: *μανία έρωτος και πολέμου*

Οι Wilamowitz και Nilsson⁹¹ έχουν ερμηνεύσει το ζεύγος Άρη – Αφροδίτης ως ποιητική έκφραση (αναλογικά προς τον δεσμό Αφροδίτης – Ηφαίστου, όπως περιγράφεται στον Όμηρο) παλαιών λατρευτικών δεδομένων, στο πλαίσιο των οποίων η γυναικεία θεότητα παρουσιαζόταν οπλισμένη. Αξιοσημείωτη είναι η άποψη του Tümpel⁹² περί της θηβαϊκής Ερινύος/Αφροδίτης, με καταγωγή από μία ουράνια, οπλισμένη σημαντική θεά. Αυτή και ο Άρης, με πρωταρχική χθόνια λειτουργικότητα, σχημάτιζαν ήδη ένα ζεύγος. Οι αναφορές των Βοιωτών ποιητών Ησίοδου (*Θεογ.* 933 κ.ε.) και Πινδάρου (*Πυθ.* 4. 87 κ.ε.) στο ζεύγος Αφροδίτης – Άρη στηρίζονται στην αρχαία θηβαϊκή παράδοση περί κοινής λατρείας αυτών. Ίσως, αυτός ο θηβαϊκός μύθος της ένωσης Αφροδίτης και Άρη (με χθόνια λειτουργία) να εξηγεί την υπόσταση της Αφροδίτης ως οπλισμένης θεάς.

Κατά μία μυθική παράδοση η Έρις είναι η «σύζυγος» ή η αδελφή του Άρη,⁹³ όπως ο Έρως σχετίζεται με την Αφροδίτη ως γιος της.⁹⁴ Σημα-

⁹⁰ PIRONTI 2007, 225–31.

⁹¹ WILAMOWITZ-MÖLLENDORFF 1931, 323. NILSSON 1967, 524.

⁹² TÜMPEL 1880.

⁹³ Η Έρις αδελφή του Άρη: Ομ., *Ιλ.* 4.445, 5.518, 20.48. Κόιντος Σμυρν. 10.51.

⁹⁴ Ο Έρως γιος του Άρη και της Αφροδίτης: Σιμωνίδης, 575 Page PMG· Ίβυκος, 287 PMG

σιολογικά η Έρις, η θεά της σύγκρουσης και της διαμάχης, θεωρείται «το θηλυκό αντίστοιχο» του Άρη, ενώ ο Έρωσ ως θεός της χαράς και της αρμονίας προβάλλεται στην προσωπικότητα της Αφροδίτης. Έτσι, Έρωσ και Έρις αλληλοσυνδέονται με έναν τρόπο παρόμοιο με αυτόν της Αφροδίτης με τον Άρη, αλλά δυναμικότερο. Όπως η διαμάχη και η σύγκρουση δεν προκαλούνται αναγκαστικά από βλαβερές δυνάμεις, έτσι και η χαρά και η αρμονία μπορούν να είναι αποτέλεσμα δημιουργικής καταστροφής. Αν στην περίπτωση του Έρωτα και της Έριδας απομακρυνθεί ο ένας από τον άλλο, τότε ο ένας από τους δύο χάνει τη σημασία του, ενώ, αν απομακρυνθεί η Αφροδίτη από τον Άρη, ή τανάπαλιν, και από μόνος του ο κάθε θεός μπορεί να σταθεί και να διατηρηθεί. Μπορεί κανείς να πει ότι Έρωσ και Έρις συμπεριφέρονται ως οι παλαιότεροι θεοί, «εκπρόσωποι ενός υπό διαμόρφωση κόσμου, από την εποχή της γέννησης ως την εφηβεία του», από τους Αφροδίτη και Άρη, που είναι οι νεότεροι, πιο «ώριμοι και εκπρόσωποι της καθεστηκυίας τάξης στην κοινωνία των Ολυμπίων».

Το ζεύγος Αφροδίτη – Άρης, θεμελιωμένο στη θρησκευτική συνείδηση των Ελλήνων, απαντά ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, τόσο στη λογοτεχνία, όσο και στην τέχνη, (στην αγγειογραφία από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.).⁹⁵ Ήδη η αρχαϊκή γραμματειακή παράδοση παρουσιάζει την Αφροδίτη κυρίως ως τον ένα πόλο μιας αντίθεσης, της προσωποποίησης του έρωτα, που ενώνεται με τον Άρη, τη δύναμη του πολέμου. Έτσι κατά τη Θεογ. 936–40 είναι ζευγάρι: *αὐτὰρ Ἄρηι/ ῥινοτόρῳ Κυθέρεια Φόβον καὶ Δεῖμον ἔτικτε,/ δεινούς, οἳ τ' ἀνδρῶν πυκινὰς κλονέουσι φάλαγγας/ ἐν πολέμῳ κρυόεντι σὺν Ἄρηι πτολιπόρθῳ,/ Ἀρμονίην θ', ἦν Κάδμος ὑπέρθυμος θέτ' ἄκοιτιν.*

Στην *Ιλιάδα* 5. 330–63 και 5. 426–30 («Διομήδους Αριστεία») είναι σύμμαχοι,⁹⁶ ενώ στην *Οδύσσεια* 8. 317–66 ο δεσμός τους, αν και παράνομος, είναι ισχυρότερος του γάμου: *ἄμφ' Ἄρεος φιλότητος εὐστεφάνου τ' Ἀφροδίτης,/ ὡς τὰ πρῶτ' ἐμίγησαν ἐν Ἥφαιστοιο δόμοισι λάθρη· και το επεισόδιο της αποκάλυψής τους από τον απατημένο Ἥφαιστο προ-*

(= 7 Diehl = 6 Page) και 324 PMG (= 43 Page), Νόννος, *Διον.* 5. 88. Η Αφροδίτη ως μητέρα του Έρωτα (και Ουρανός), Σαπφώ, 198 Voigt (= 198 Lobel-Page PLF). Κατά τον Πίνδ., *Απ.* 122, βλ. *Απ.* 128 Snell/Maehler, η Αφροδίτη Ουρανία ως μητέρα των Ερώτων. Σε ένα αττικό πίνακα των μέσων του 6ου αι. π.Χ. απεικονίζεται η Αφροδίτη ως μητέρα του Έρωτα και του Ίμερου: DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 121, αρ. 1255.

⁹⁵ DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 123, αρ. 1285, 125, αρ. 1316 (BRUNEAU 1984, 483, αρ. 59), 124–25, αρ. 1288/1317 (BRUNEAU 1984, 483, αρ. 60). SIMON 1998, 250, 261–62.

⁹⁶ BURKERT 1960. PIRONTI 2007, 218–25.

στά στους θεούς έγινε προσφιλές θέμα στην τέχνη.⁹⁷ Ο χαλκάρματος Άρης αναφέρεται ως πόσις της Αφροδίτης (Πίνδ., *Πυθ.* 4. 87-88), καθώς και ο βροτολοιογός (Άρης) ως *ευνάτωρ* της θεάς στις Αισχύλειες *Ικέτιδες* (664-66).

Ο Ομηρικός Ύμνος εις Αφροδίτην (5)⁹⁸ αποδίδει στη θεά τη δύναμη να διεγείρει τον έρωτα και τη σεξουαλική επιθυμία: *ήμερος* (1-3, 72-73, 143), *μίξις* (39, 45-46, 50 κ.ε., 250), *μιγήναι εν φιλότητι* (287), *δάμναται εν φιλότητι* (17) ανήκουν στον πυρήνα του λεξιλογίου αναφοράς στα έργα της Αφροδίτης. Στην αρχαϊκή ποίηση *φιλότης* σε σχέση με την Αφροδίτη σημαίνει «σεξουαλική ένωση».⁹⁹

Η Αφροδίτη σχετίζεται προς τις ανατολικές προγόνους της μάλλον ως «θεά της σεξουαλικότητας» παρά της συντροφικότητας και του γάμου.¹⁰⁰ Στην *Οδύσσεια* 22. 444-45 το όνομά της χρησιμοποιείται με την έννοια του *αφροδισιάζειν*, δηλαδή της ερωτικής πράξης.¹⁰¹ Ο πλέον αυθεντικός ορισμός της Αφροδίτης, ως *ή κυρία θεός τής μίξεως*, έχει διατυπωθεί από τον Αριστοτέλη.¹⁰² Αφροδίτη και Άρης μοιράζονται κοινά γνωρίσματα και κυρίως τη *μίξιν*.¹⁰³ Και οι δύο συνδέονται με τη μανία που προκαλεί το πάθος του έρωτα και της μάχης. Άλλωστε, στα αρχαϊα ελληνικά η λέξη *ἔρωσ* και το όνομα της Αφροδίτης γίνονται μερικές φορές συνώνυμα της πολεμικής μανίας.¹⁰⁴

⁹⁷ Αναπαραστάσεις του επεισοδίου στην τέχνη: DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 125, αρ. 1316 (BRUNEAU 1984, 483, αρ. 59), DELIVORRIAS κ.ά. 1984, 124-25, αρ. 1288/1318 (BRUNEAU 1984, 483, αρ. 60).

⁹⁸ BREITENBERGER 2007, 45 κ.ε. PIRONTI 2010, 118, σημ. 13.

⁹⁹ PIRONTI 2007, 38-48, 52-53.

¹⁰⁰ Βλ. τον τύπο «ιερού γάμου» της Inanna με τον Dumuzi. Επισκόπηση των ιερών γάμων στη Μεσοποταμία από το 2700 (Enmerkar) έως το 1250 π.Χ. (Shalmaneser I) από την LAPINKIVI 2008, 18-21.

¹⁰¹ Ομ., *Οδ.* 22. 444-45: *καί εκλελάθωντ' Αφροδίτης, τήν ἄρ' ὑπό μνηστήρσιν ἔχον μίσγον τότε λάθρη.*

¹⁰² Αριστ., *Περί ζώων γενέσεως* 2.2.736a 19-22: *Ἔοικε δὲ οὐδὲ τοὺς ἀρχαίους λανθάνειν ἀφρώδης ἢ τοῦ σπέρματος οὐσα φύσις· τήν γοῦν κυρίαν θεόν τῆς μίξεως ἀπὸ τῆς δυνάμεως ταύτης προσηγόρευσαν.*

¹⁰³ PIRONTI 2010, 128.

¹⁰⁴ Θουκ. 6.24.3: *καί ἔρωσ ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως ἐκπλεῦσαι.* Αισχ., *Αγ.* 341: *ἔρωσ δὲ μήτις πρότερον ἐμπίπτω στρατῶ/ πορθεῖν ἄ μὴ χρή, κέρδεσιν νικωμένους.* Ευρ., *ΙΑ* 808 και 1264: *οὕτω δεινὸς ἐμπέπτωκ' ἔρωσ/ τῆσδε στρατείας Ἑλλάδ' οὐκ ἄνευ θεῶν και 1264 μέμνηε δ' Αφροδίτη τις Ἑλλήνων στρατῶ/ πλεῖν ὡς τάχιστα βαρβάρων ἐπὶ χθόνα.* Πλούτ., *Περί της Ηροδότου κακοηθείας* 39: *μὴν ὅτι μόναι τῶν Ἑλληνίδων αἱ Κορίνθιαι γυναικες εὔξαντο τὴν καλὴν ἐκείνην και δαιμόνιον εὐχὴν, ἔρωτα τοῖς ἀνδράσι τῆς πρὸς τοὺς βαρβάρους μάχης ἐμβαλεῖν τὴν θεόν.* Επίσης, Scholia in Pind., *Ol.* 13.32b Drachmann. PIRONTI 2007, 273-76.

Προφανώς και η συζυγική σχέση της Αφροδίτης με τον μεταλλουργό θεό Ήφαιστο, δημιουργό πολεμικών εργαλείων, αποτελεί έναν υπαινιγμό για την υπόστασή της ως θεάς του πολέμου. Όμως, το πολεμικό στοιχείο της (εξ ου και η λατρευτική προσωνυμία Αφροδίτη Ένόπλιος)¹⁰⁵ βρίσκει την πλήρη αντιστοιχία του στη σχέση της με τον Άρη.

Ο δεσμός Αφροδίτης – Άρη στα λατρευτικά δρώμενα συναντάται στην Κρήτη (σύνορα Κνωσσού – Τυλίσσου, Δρήρος)¹⁰⁶ και στην Πελοπόννησο, αλλά δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πόσο παλαιός είναι. Στο διπλό ιερό προς τιμήν της Αφροδίτης και του Άρη, καθ' οδόν από το Άργος προς τη Μαντινεία (Παυσ. 2.25.1), αμφότερα τα λατρευτικά αγάλματα, αφιερωμένα από τον Πολυνεΐκη και τους Αργείους συμμάχους του, ήταν ξόανα, άρα χρονολογούμενα στην αρχαϊκή περίοδο. Ο στενός δεσμός του ιερού με τη σφαίρα του πολέμου είναι εμφανής.¹⁰⁷ Το δε ξόανο της Αφροδίτης Νικηφόρου στο Άργος, ένα ανάθημα της Υπερήστρας, ήταν πολύ παλαιό (Παυσ. 2.19.6).

Το λατρευτικό επίθετο Άρεία που έφερε η Αφροδίτη στη Σπάρτη¹⁰⁸ θα έπρεπε να σημαίνει, κατά Woodward,¹⁰⁹ «η πολεμική» ή «εκδικητρία» και όχι «αυτή που ανήκει στον Άρη».¹¹⁰ Η σημασία της ένοπλης Αφροδίτης στη Σπάρτη εντάσσεται στο πλέγμα πλήθους αγαλμάτων θεών φερόντων οπλισμό (όπως Απόλλωνα, Διονύσου, Ηρακλή, Αθηνάς Χαλκιοίκου, Άρτεμης), και το φαινόμενο ερμηνεύεται, κατά τον Flower,¹¹¹ από το όλο σπαρτιατικό σύστημα αξιών και του τρόπου ζωής (πολεμική αρετή), το οποίο αποτυπώνεται στην εικόνα του οπλισμένου θεού. Περαιτέρω αρχαιολογική μαρτυρία για τη λατρεία Αφροδίτης – Άρη προέρχεται από τον ναό της Αφροδίτης Άρείας στη σπαρτιατική Ακρόπολη: μία αναθηματική σιδερένια λεπίδα—5ου αι. π.Χ. (;)—φέρει την επιγραφή: Λύκειος Άρε[F]ία[ι].¹¹² Ένας δεύτερος ναός για την ώπλι-

¹⁰⁵ Γεωγραφική συλλογή γραμματειακών και αρχαιολογικών μαρτυριών για την Αφροδίτη Ένόπλιον: BUDIN 2010, 79–112, ιδ. 82–96. PIRONTI 2010, 121–25. Για την οπλισμένη Αφροδίτη στην τέχνη FLEMBERG 1995.

¹⁰⁶ BOUSQUET 1938. SPORN 2002, 331–32, πίν. 11.

¹⁰⁷ PIRONTI 2007, 256–57. FUSCO 2015–16.

¹⁰⁸ ΠΑΥΣ. 3. 17. 6 *ὀπισθεν δὲ τῆς Χαλκιοίκου ναός ἐστιν Ἀφροδίτης Ἀρείας· τὰ δὲ ξόανα ἀρχαῖα εἶπερ τι ἄλλο ἐν Ἑλλῆσιν.*

¹⁰⁹ WOODWARD 1928–30, 252–53. FLEMBERG 1991, 24, σημ. 105.

¹¹⁰ ΠΛΟΥΤ., *Αποφθέγματα Λακωνικά* 239 A: *Ἀφροδίτην σέβουσι τὴν ἐνόπλιον· καὶ πάντας δὲ τοὺς θεοὺς θήλεις καὶ ἄρρενας λόγῃσιν ἔχοντας ποιοῦνται, ὡς ἀπάντων τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν ἔχόντων.*

¹¹¹ FLOWER 2009, 204–5.

¹¹² WOODWARD 1928–30, 252–53, αρ. 8, εικ. 7. SEG 11 (1954), 671.

σμένη Αφροδίτη υπήρχε στη Σπάρτη,¹¹³ και αυτή ίσως ταυτίζεται με ένα χάλκινο αγαματίδιο του 4ου–3ου αι. μιας γυναικείας μορφής με δωρικό πέπλο, κράνος και με ανασηκωμένο το αριστερό χέρι, σα να κρατάει ασπίδα.¹¹⁴ Από τις παραπάνω μαρτυρίες, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι λατρεία της οπλισμένης Αφροδίτης υπήρχε στη Λακωνία και στα Κύθηρα κατά τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους (ξόανα).¹¹⁵

Κατά τον Λεωνίδα τον Ταραντίνο (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.) η Σπαρτιάτισσα Κύπρις είναι πάντοτε άοπλη (*αἰὲν ἀτευχής*),¹¹⁶ αλλά κατά τον Αντίπατρο από τη Σιδώνα (2ος αι. π.Χ.) φέρει πάντοτε κράνος (*κόρυν*), ασπίδα (*κάμακα*) και όπλα (*τεύχεα*).¹¹⁷ Στην εύλογη ερώτηση του Κοϊντιλιανού (1ος αι. μ.Χ.) *cur armata apud Lacedaemonios Venus?*,¹¹⁸ η απάντηση του Πλουτάρχου¹¹⁹ είναι, κατά τη γνώμη μου, αυτονόητη, θεωρώντας τον σεβασμό των Λακεδαιμονίων στην *ἐνόπλιον Αφροδίτην* ένδειξη της πολεμικής αρετής. Κατά τον Νόννο τον Πανοπολίτην (5ος αι. μ.Χ.), τυχόν απόπειρα του Άρη να πλησιάσει τη Σπάρτη θα βρει αντιμετώπη την *κορυσσομένην Αφροδίτη!*¹²⁰

¹¹³ WIDE 1893, 137, 141. Πανσ. 3. 15. 10: *μνήμην ἐν τῇ Μεσσηνίᾳ συγγραφῇ. προελθοῦσι δὲ οὐ πολὺ λόφος ἐστὶν οὐ μέγας, ἐπὶ δὲ αὐτῷ ναὸς ἀρχαῖος καὶ Αφροδίτης ξόανον ὠπλισμένης. ναῶν δὲ ὧν οἶδα μόνω τούτῳ καὶ ὑπερῶν ἄλλο ἐπωκοδόμηται Μορφοῦς ἱερόν. ἐπὶ κλησὶς μὲν δὴ τῆς Αφροδίτης ἐστὶν ἡ Μορφῶ ...* Αναφορά στην οπλισμένη Αφροδίτη της Σπάρτης: IG, VI, 602. Ο αιτιολογικός μύθος για τη *Venus armata* στη Σπάρτη: Lactant., *Div. inst.* 1, 20, 29-32.

¹¹⁴ SOLIMA 1998.

¹¹⁵ Για τις λατρευτικές απεικονίσεις της Αφροδίτης από την αρχαϊκή εποχή βλ. BREITENBERGER 2007, 61–62. Η Pirenne-Delforge (PIRENNE-DELFORGE 1994, 454) υποστηρίζει ότι η πολεμική persona της Κυθέρειας Αφροδίτης είναι προ-ρωμαϊκή, διότι η λατρεία της ήταν βαθιά επηρεασμένη από την αντίστοιχη σπαρτιατική, λόγω της κατοχής του νησιού από τους Σπαρτιάτες τον 4^ο αι. π.Χ.

¹¹⁶ *Anthologia Graeca* 9.320: *Εἶπέ ποκ' Εὐρώτας πὸτ τὰν Κύπριν. Ἦ λάβε τεύχη/ ἤξιθι τὰς Σπάρτας· ἄ πόλις ὄπλομανεῖ./ ἄ δ' ἀπαλὸν γελάσασα· Καὶ ἔσσομαι αἰὲν ἀτευχής,/ εἶπε, καὶ οἰκῆσω τὰν Λακεδαιμονίαν./ χά μὲν Κύπρις ἄνοπλος· ἀναιδέες οἶδε λέγουσιν/ ἴστορες, ὡς ἀμῖν χά θεὸς ὄπλοφορεῖ.*

¹¹⁷ *Anthologia Graeca* 16.176: *Καὶ Κύπρις Σπάρτας· οὐκ ἄσσειν οἶάτ' ἐν ἄλλοις/ ἴδρυται μαλακὰς ἔσσομένα στολίδας·/ ἄλλα κατὰ κρατὸς μὲν ἔχει κόρυν ἀντι καλύπτρας,/ ἀντι δὲ χρυσεῖων ἀκρεμόνων κάμακα./ οὐ γὰρ χρῆ τευχῶν εἶναι δίχα τὰν παράκοιτιν/ Θρακὸς Ἐνναλίου καὶ Λακεδαιμονίαν.*

¹¹⁸ Quint., *Inst.* 2.4.26.

¹¹⁹ Πλουτ., *Αποφθέγματα Λακωνικά* 239 A.

¹²⁰ Νόννος, *Διον.* 35.175–77: *μῆ Σπάρτης ἐπιβῆθι, μαχήμονες ἤχι πολῖται/ χάλκεον εἶδος ἔχουσι κορυσσομένης Αφροδίτης./ μῆ σε δόρυ κρατέουσα τεῶ πλήξειε σιδήρω.* Επίσης, για την οπλισμένη Αφροδίτη της Σπάρτης: Ιουλιανός από την Αίγυπτο (6ος αι. μ.Χ.), *Anthologia Graeca* 16.173: *Αἰεὶ μὲν Κυθέρεια φέρειν δεδάηκε φαρέρτην/ τόξα τε καὶ*

Θεωρώ ότι οι παραπάνω απόψεις για τα χαρακτηριστικά της σπαρτιάτισσας Αφροδίτης είναι λογοτεχνικά ευρήματα και παίγνια των συγγραφέων (κυρίως όσα ανήκουν σε συγγραφείς της ελληνιστικής και μετέπειτα περιόδου), ορμώμενα βέβαια από μία παλαιά παράδοση περί ενοπλίου Αφροδίτης στη Σπάρτη. Η προέλευση της λατρείας της *ώπλισμένης* Αφροδίτης στη Σπάρτη από την Ανατολή, πιθανόν μέσω της Κύπρου, έχει υποστηριχθεί από τον Graf,¹²¹ ο οποίος όμως αμφισβητεί το γεγονός ότι η επί αιώνες επιβίωσή της οφείλεται στις ανατολικές καταβολές της.¹²²

Άλλες μαρτυρίες για *Αφροδίτη ώπλισμένη* από τον ελλαδικό χώρο αφορούν τα Κύθηρα¹²³ και την Κόρινθο,¹²⁴ ενώ στην Κύπρο η Αφροδίτη καλείται *Έγχειος* (= η φέρουσα ασπίδα).¹²⁵ Ψηφίσματα από τους στρατηγούς της Πάρου (3ος αι., IG, XII 2, 220) και της Ηπείρου (2ος αι., IG, IX 2, 383) για την Αφροδίτη αποδεικνύουν τη σχέση της θεάς με τον πόλεμο.¹²⁶

Η Μικρά Ασία αποτελεί πηγή επιγραφικών μαρτυριών για την παρουσία ενός καθαρά στρατιωτικού χαρακτήρα της Αφροδίτης (*Αφροδίτη Στρατεία*, *Στρατονίκης*),¹²⁷ αναγομένου στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.¹²⁸ Ως οπλισμένη θεά απεικονίζεται και στο ιερό της στην

δολιχῆς ἔργον ἐκβολῆς· αἰδομένη δ' ἄρα θεσμὰ μενεπτολέμοιο Λυκούργου/ φίλτρα φέρει Σπάρτη τεύχεσιν ἀγχεμάχοις· ὑμεῖς δ' ἐν θαλάμοισι, Λακωνίδες, ὄπλα Κυθήρης/ ἀζόμεναι παῖδας τίκτετε θαρσαλέους.

¹²¹ GRAF 1984.

¹²² Σύμφωνα με την άποψή του, μία τελετουργία κατά την οποία ανατρέπονταν οι κανόνες της καθημερινής ζωής και οι γυναίκες αναλάμβαναν ανδρικούς ρόλους (όπως η εορτή *Υβριστικά* στο Άργος), ίσως θα ερμήνευε την παρουσία της οπλισμένης Αφροδίτης στη Σπάρτη (GRAF 1985, 311–12).

¹²³ MORGAN 1978. Ησ., *Θεογ.* 192–205. Ηρόδ. 1.105. Πανσ. 3.23.1: *Κύθηρα δὲ ἡ πόλις ἀναβάντι ἀπὸ Σκανδεῖας στάδια ὡς δέκα. τὸ δὲ ἱερὸν τῆς Οὐρανίας ἀγιώτατον καὶ ἱερῶν ὀπόσα Αφροδίτης παρ' Ἑλλησίν ἐστιν ἀρχαιότατον· αὐτὴ δὲ ἡ θεὸς ζόανον ὀπλισμένον.*

¹²⁴ Πανσ. 2.5.1: *ἀνελθοῦσι δὲ ἐς τὸν Ἀκροκόρινθον ναὸς ἐστὶν Αφροδίτης· ἀγάλματα δὲ αὐτῆ τε ὀπλισμένη καὶ Ἥλιος καὶ Ἔρωσ ἔχων τόξον.*

¹²⁵ SERWINT 2002, 341–43. ΗΑΔΙΟΑΝΝΟΥ 1981. ΗΑΔΙΟΑΝΝΟΥ καὶ DASZEWSKI 1983. Ησύχιος s.v. *Έγχειος*: *Αφροδίτη. Κύπριοι ἔγχεον.*

¹²⁶ SOKOLOWSKI 1964. WALLENSTEN 2003.

¹²⁷ Για τη «στρατιωτική» Αφροδίτη και τα επίθετά της: PIRONTI 2007, 268–73.

¹²⁸ Αφροδίτη *Στρατεία*: Επιγραφή από Μύλασα (ελληνιστικής περιόδου) (CIG 2693). Δύο επιγραφές από Ιασό (ρωμαϊκής περιόδου): [Α]φρο[δίτη]ς [Σ]τρα[τή]ας τράπεζα [-]νική (ξενική) και Αφροδίτη *Στρατήα*. Ημερολόγιο προσφορών από Ερυθρές (2ος αι. π.Χ.): Αφροδίτη *Στρατεία* (η άποψη της BUDIN 2010, 83 ότι, επειδή συνοδεύεται από την Αρετή και τον Ηρακλή–φοινικικό Melqart, είναι μία ένδειξη της

Ετρουσκική Gravisca.¹²⁹

Εάν ερμηνεύσουμε κυριολεκτικά το προσωνύμιο «*ώπλισμένη*» (= φέρουσα πολεμική εξάρτηση), παρατηρούμε ότι η οπλισμένη Αφροδίτη έπαιξε έναν πολύ περιορισμένο ρόλο στην ελληνική θρησκεία, ενώ στην ύστερη ελληνιστική και ρωμαϊκή τέχνη ήταν ένα μάλλον κοινό μοτίβο,¹³⁰ (εκτός από το άγαλμα της Αφροδίτης της Επιδαύρου, Εθν. Αρχ. Μουσείο Αθήνας 262, που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.).

Σημαντικότερο από την ερώτηση πόσο παλαιά είναι η από κοινού λατρεία Αφροδίτης – Άρης είναι το γεγονός ότι ο δεσμός τους εθεωρείτο από τους Έλληνες σπουδαίος. Ο ολέθριος Άρης είναι δυνατός και όμορφος, άρα ένας φυσικός σύντροφος της θεάς του έρωτα: *φιλέει δ' αΐδηλον Άρηα, ούνεχ' ό μὲν καλός τε και άρτίπος*.¹³¹ Η ερωτική αγάπη εκλαμβάνεται από τους Έλληνες και Ρωμαίους μεταφορικά ως μάχη μέσα σε ένα αγωνιστικό πλαίσιο.¹³² Έτσι, στην αρχαιότητα θεωρείται σχεδόν αυτονόητη η σχέση ανάμεσα στην επιθετικότητα και σεξουαλικότητα. Το σύμπλεγμα «Έρωτας και πόλεμος» είχε απασχολήσει και τους Έλληνες της προκλασικής εποχής: Οι Σπαρτιάτες και οι Κρήτες

Αφροδίτης–Astarte στερείται επαρκούς θεμελίωσης. Επίσης, παρερμηνεύεται από την Budin η *τράπεζα* [- /νική (ξενική)] ως «foreign table of Aphrodite Strateia», άρα, κατά την άποψή της, είναι ένδειξη ξένης προέλευσης της *Στρατιάς* Αφροδίτης. Η έκφραση αυτή ισοδυναμεί με το ομηρικό «*ξενίη τράπεζα*»: Ομ., *Οδ.* 14. 158 και 17. 155, και σημαίνει «τράπεζα προσφορών» και στην περίπτωση της επιγραφής από την Ιασό θα μπορούσε να εντάσσεται στα *Θεοξένια*. Επίσης, *τράπεζα* για την εναπόθεση θυσιαστήριων προσφορών προς τιμήν του Μειλίχιου Δία σε ιερό νόμο από τη Σελινόυντα: JAMESON κ.ά. 1993. Για τον όρο *τράπεζα* και *τραπεζώματα* βλ. Dow και Gill 1965· Gill 1974. Αφροδίτη *Στρατονίκης*: Επιγραφές από Σμύρνη: *ISmyrn* 723a, 723b, 723c, 573 I, 573 II, 751. Είναι αβέβαιο εάν πίσω από την Αφροδίτη *Στρατονίκιδα* στη Σμύρνη, *Στρατεία* από Μύλασα και Ιασό βρίσκεται μία αρχαιότερη θεά ανατολικής προέλευσης, δεδομένου ότι ο πολεμικός χαρακτήρας της Αφροδίτης είναι πιο έντονος κατά την ελληνιστική και κυρίως ρωμαϊκή εποχή, βλ. *Venus Victrix*. Επίσης, αναθηματική επιγραφή στην Αφροδίτη *Στ[ρατεία]* από τη Χίο, Μουσείο Χίου αρ. κατ. 31. Μύλασα: LAUNEY 1950, 924. GRAF 1985, 177. BLÜMEL 1987–88, 34–35. Ιασός: GRAF 1985, 177. CARRATELLI 1967–68, 469, αρ. 30–31. Ερυθραί: GRAF 1985, 177–78, 262–64 και ερμηνεία της λατρείας: 311–12. ENGELMANN και MERKELBACH 1973, αρ. 207. Επίσης, Χίος: GRAF 1985, 262. Γενικά, BUDIN 2010, 83–85 (με τις επιφυλάξεις που εκφράστηκαν παραπάνω).

¹²⁹ BUDIN 2010, 95–96.

¹³⁰ NEUMER-PFAU 1982.

¹³¹ Ομ., *Οδ.* 8. 309–10.

¹³² Π.χ. Σαπφώ, *Απ.* 1 Voigt (1 Page), όπου η Αφροδίτη είναι *σύμμαχος*. Hor., *Carm.* 3. 26 και Ov., *Am.* 1. 9: *militat omnis amans*.

θυσίαζαν στον Έρωτα πριν από τη μάχη.¹³³ Ο Αριστοτέλης,¹³⁴ προσφέρει το παράδειγμα μιας ενδιαφέρουσας άποψης ότι η αντίθεση ανάμεσα στον έρωτα και στον πόλεμο και η δύναμη του έρωτα επί των ισχυρών είναι ένα μοτίβο, το οποίο εκφράζεται στην τέχνη μέσω του μύθου του Άρη και της Αφροδίτης. Οι πολεμικοί άνδρες είναι ευάλωτοι στον έρωτα, με αποτέλεσμα στους πολεμικούς λαούς να ηγεμονεύουν γυναίκες.

Άρα, η πολυπλοκότητα της θεάς—πολυπλοκότητα που συμφωνεί απόλυτα με το πνεύμα του αρχαίου ελληνικού πολυθεϊσμού—μπορεί να αναχθεί σε δύο έννοιες: έρωτα και έριδας, έννοιες οι οποίες αλληλοσυμπληρώνονται, συνυφαίνονται, «ταυτίζονται».

Επιλογικά συμπεράσματα

Η διπλή ιστορία της γέννησης της Αφροδίτης στον Ησίοδο και τον Όμηρο παραπέμπει έμμεσα (αλλά πρώιμα) στην περίπλοκη διαδρομή της καταγωγής της με στοιχεία αφενός από την Ανατολή και αφετέρου από κάποιο ινδοευρωπαϊκό υπόστρωμα.¹³⁵ Η πολεμική πλευρά της δείχνει προς την Εγγύς Ανατολή. Κοινά γνωρίσματα μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει ανάμεσα στην πολεμική Αφροδίτη, τη φοινικική-δυτικο-σημιτική θεά Ασάρτη και τις προγενέστερές της, δηλαδή τη βαβυλώνια *Ištar* και την ακκαδική/σουμέρια θεά *Inanna*, οι οποίες τόσο στα κείμενα, όσο και στις καλλιτεχνικές παραστάσεις είναι οι θεές του έρωτα και του πολέμου. Η Ασάρτη είναι γνωστή ήδη από τον 14ο αι. π.Χ. στην Ουγκαρίτ (στη σημερινή Συρία), ως θεά του έρωτα, της ευφορίας, της έριδος και του πολέμου.

Ο πολεμικός χαρακτήρας της πρωτογενούς μορφής της ελλαδικής Αφροδίτης πρέπει να είναι κληρονομιά της Ισάρ–Ασάρτης, της οποίας κατάλοιπα βρίσκουμε στη Σπάρτη και στα Κύθηρα, ή και της Ισάρ/

¹³³ Αθήναιος XIII 561 E-F: *Λακεδαιμόνιοι δὲ πρὸ τῶν παρατάξεων Ἐρωτι προθύονται, ὡς ἐν τῇ τῶν παραταττομένων φιλίᾳ κειμένης τῆς σωτηρίας τε καὶ νίκης. καὶ Κρήτες δ' ἐν ταῖς παρατάξεσι τοὺς καλλίστους τῶν πολιτῶν κοσμήσαντες διὰ τούτων θύουσι τῷ Ἐρωτι, ὡς Σωσικράτης ἱστορεῖ* (FHG IV 501, FGh 461 F 7). Επίσης, Πλούτ., *Ερωτικός* 17 (760–62). HERMERY κ.ά. 1986, 912, αρ. 723–29 για Έρωτα φέροντα όπλα. VATTUONE 2004, 93–102. SCANLON 2001. Γενικά, για την εικονογραφία του Έρωτα: PELLEGRINI 2009.

¹³⁴ Αριστ., *Πολιτικά* 1269 b 6: *ἔοικε γὰρ ὁ μυθολογήσας πρῶτος οὐκ ἀλόγως συζεῦξαι τὸν Ἄρην πρὸς τὴν Ἀφροδίτην· ἢ γὰρ πρὸς τὴν τῶν ἀρρένων ὀμιλίαν ἢ πρὸς τὴν τῶν γυναικῶν φαίνονται κατοκῶχμοι πάντες οἱ τοιοῦτοι. διὸ παρὰ τοῖς Λάκωσι τοῦθ' ὑπῆρχεν, καὶ πολλὰ διφκεῖτο ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν. καίτοι τί διαφέρει γυναικᾶς ἄρχειν ἢ τοὺς ἄρχοντας ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἄρχεσθαι; ταῦτό γὰρ συμβαίνει.*

¹³⁵ BUDIN 2004, 109.

Σαούσκα (μέσω της Λέσβου, όπως προτάθηκε εδώ), αλλά ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια ο ερωτικός χαρακτήρας της ανατολικής προγόνου υπερίσχυσε ανάμεσα στους Έλληνες.

Όπως τονίστηκε και παραπάνω, η γυναικεία θεϊκή υπόσταση με στοιχεία πολεμικά και ερωτικά είναι μία σύνθεση που διέπεται από κάποια λογική, ανάλογα με την εποχή και την περιοχή όπου απαντά κάθε φορά. Τόσο στις ανατολικές εκφράσεις της, όσο και στην παρουσία της στον ελλαδικό χώρο απαντούν κάποια κοινά στοιχεία στα χαρακτηριστικά και τις αρμοδιότητες που αντιστοιχούν στην Αφροδίτη: ομορφιά, έρωτας, σεξ, ευφορία, δύναμη, δημιουργία, πολιτική, πόλεμος—στοιχεία τα οποία μπορούν να συμπτυχθούν σε ένα φαινομενικά αντιθετικό δίπολο, του οποίου οι δύο πόλοι (έρως – έρις) αποτελούν στην ουσία τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Μέσα σε όλα τα συστατικά του προσώπου της θεάς ενυπάρχουν εγγενώς, ως γενεσιουργές και δυναμικές αιτίες, ο έρωσ και η έρις. Φαίνεται, όμως, πως στις ανατολικές προγόνους της προβαλλόταν μετ' επιτάσεως το στοιχείο της έριδος, ενώ στη μετεξέλιξή τους, δηλαδή στην ελληνική Αφροδίτη, υπερίσχυσε να προβάλλεται ο έρωσ.

Αφροδίτη Α. Αβαγιανού
Ph.D., University of Zurich
aavagian@otenet.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Συντομογραφίες

- ANEP: J. B. PRITCHARD, ²1969. *The Ancient Near East in Pictures Relating to the Old Testament*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- ANET: J. B. PRITCHARD, ³1969a. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- APA: *American Philological Association Annual Meeting* (Society for Classical Studies, Philadelphia, PA).
- ASAA: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiani in Oriente*, Bergamo 1914– (Annuario della Scuola Archeologica Italiana).
- BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique* (Paris).
- BSA: *The Annual of the British School at Athens* (London).
- CEG 2: P. A. HANSEN 1989. *Carmina epigraphica graeca saeculi IV a. Chr. n.* (CEG 2). (Texte und Kommentare, 15.) Berlin & New York: Walter de Gruyter.

- CIG : A. Boeckh, *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Berlin, 1828–1877 (ανατύπωση: Hildesheim 1977).
- CTH : E. Laroche, *Catalogue des Textes Hittites*. Paris : Klincksieck 1971.
- GRBS : *Greek, Roman and Byzantine Studies* (Durham).
- JEOL : *Jaarbericht ex Oriente Lux* (Leiden).
- HThR : *Harvard Theological Review* (Cambridge).
- ID : *Inscriptions de Délos*, 7 τόμ., Paris 1926–1972.
- IG : *Inscriptiones Graecae*, Berlin 1903– .
- ISmyrn : G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna*, 2 τόμ., Bonn 1982, 1987 & 1990.
- FHG : K. Müller, *Fragmenta historicorum graecorum*, 5 τόμ., Paris 1841–1873.
- FGrH : F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, 4 τόμ., Berlin – Leiden, 1923–1999.
- LIMC : *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, 8 τόμ., Zürich, München & Düsseldorf 1981–1999.
- LP : E. Lobel και D. L. Page, *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*, Oxford: Clarendon 1955.
- MEFRA : *Mélanges de l'École française de Rome : Antiquité* (Paris).
- PAAH : *Publications of the Association of Ancient Historians* (San Diego).
- PLF : E. Lobel & D. Page, *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*. Oxford: Clarendon 1968 (corrected edition).
- PMG : D. L. Page, *Poetae Melici Graeci*. Oxford: Clarendon 1962.
- RDAC : *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (Nicosia).
- RhM : *Rheinisches Museum* (Frankfurt).
- SBL : Society of Biblical Literature (Atlanta).
- SEG : *Supplementum Epigraphicum Graecum* (Leiden).
- TAPhA : *Transactions of the American Philological Association* (Cleveland).
- ZPE : *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (Bonn).
- ARSCOTT, C. και SCOTT, K. (επιμ.) 2000. *Manifestations of Venus. Art and sexuality*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, Α. 1991. *Sacred Marriage in the Rituals of Greek Religion*. European University Studies, series 15, Classics, 54. Bern, Berlin, Frankfurt, New York, Paris, Vienna: Peter Lang.
- BECKMAN, G. M. 1996 (²1999). *Hittite Diplomatic Texts*, επιμ. Η. Α. HOFFNER, JR. Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World Series, 7. Atlanta, GA: Scholars Press.
- BECKMAN, G., BRYCE, T. και CLINE, E. 2011. *The Ahhiyawa Texts*. The Ahhiyawa Texts, 28. Atlanta: Society for Biblical Literature.
- BELLINGHAM, D. A. 2010. Aphrodite Deconstructed: Botticelli's Venus and Mars in the National Gallery, London. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 347–374.
- BEYERLIN, W. (επιμ.) 1978. *Near Eastern Religious Texts Relating to the Old Testament*, μτφρ. J. BOWDEN. Philadelphia: Westminster.

- BIGGS, R. D. 1967. *ŠÀ.ZI.GA: Ancient Mesopotamian Potency Incantations. Texts from Cuneiform Sources*, 2. Locust Valley, N.Y.: J. J. Augustin.
- BLÜMEL, W. 1987–88. *Die Inschriften von Mylasa*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 34–35. Bonn: Rudolf Habelt.
- BÖHM, S. 1990. *Die 'nackte Göttin': zur Ikonographie und Deutung unbekleideter weiblicher Figuren in der frühgriechischen Kunst*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- BOLDER-BOOS, M. 2015. Der Krieg und die Liebe – Untersuchungen zur römischen Venus. *Klio* 97.1: 81–134.
- BONNAFÉ, A. 1985. *Eros et Eris : Mariages divins et mythe de succession chez Hésiode*. Lyon : Presses universitaires de Lyon.
- BONNET, C. και PIRENNE-DELFORGE, V. 1999. Deux déesses en interaction : Astarté et Aphrodite dans le monde égéen. Στο: C. BONNET και A. MOTTE (επιμ.), *Les syncrétismes religieux dans le monde méditerranéen antique : Actes du colloque International en l'honneur de Franz Cumont à l'occasion du cinquantième anniversaire de sa mort. Rome, Academia Belgica, 25-27 septembre 1997*. BHPAH 36. Bruxelles : Institut historique belge de Rome / Turnhout : Brepols Publishers, 249–73.
- BOUSQUET, J. 1938. Le temple d'Aphrodite et d'Arès à Sta Lenikà. *BCH* 62: 386–408.
- BREITENBERGER, B. 2007. *Aphrodite and Eros. The Development of Erotic Mythology in Early Greek Poetry and Cult*. New York & Abingdon: Routledge.
- BRUNEAU, P. 1970. *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*. Bibliothèques des Écoles française d'Athènes et de Rome – Série Athènes, 217. Paris: de Boccard.
- _____, 1984. Ares. Στο: *LIMC* 2.1, 479–92, αρ. 1–120.
- BRYCE, T. 2000. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford: Oxford University Press.
- BUDIN, S. L. 2003. *The Origin of Aphrodite*. Bethesda, MD: CDL Press.
- _____, 2004. A reconsideration of the Aphrodite–Ashtart syncretism. *Numen* 51.2: 95–145.
- _____, 2010. Aphrodite Enoplion. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 79–112.
- BURKERT, W. 1960. Das Lied von Ares und Aphrodite: Zum Verhältnis von *Odyssee* und *Ilias*. *RhM* 103: 130–44.
- _____, 1985. *Greek Religion*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- _____, 1992. *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, μτφρ. Μ. Ε. PINDER και W. BURKERT. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- _____, 2003. Migrating Gods and Syncretismus: Forms of Cult Transfer in the Ancient Mediterranean. Στο: *Kleine Schriften. II: Orientalia*, επιμ. Μ. L. GEMELLI MARCIANO. Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben. Band 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 17–37.
- CALAME, C., 1999. *The Poetics of Eros*, μτφρ. J. LLOYD. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- CARRATELLI, G. PUGLIESE 1967/68. Supplemento epigrafico di Iasos. *ASAA* 45/46: 437–86.
- COLLINS, B. J. 2007. *The Hittites and Their World*. Archaeology and Biblical Studies, 7. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- COLLINS, B. J., BACHVAROVA, M. R. και RUTHERFORD, I. C. (επιμ.) 2008. *Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and their Neighbours: Proceedings of an International Conference on Cross-cultural Interaction, September 17–19, 2004, Emory University, Atlanta, GA*. Oxford: Oxbow Books.
- CORNELIUS, I. 2004. *The Many Faces of the Goddess: The Iconography of the Syro-Palestinian Goddesses Anat, Astarte, Qadeshet, and Asherah c. 1500–1000 BCE*. *Orbis biblicus et orientalis*, 204. Fribourg: Academic Press / Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- D'AMBRA, E. 1996. The Calculus of Venus: Nude Portraits of Roman Matrons. Στο: Ν. Β. ΚΑΜΠΕΝ (επιμ.), *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 219–32.
- DALE, A. 2015. Greek Ethnics in ἠνός and the Name of Mytilene. Στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΙΣ, ΜΑΝΕΡ και ΚΟΡΑΝΙΑΣ (επιμ.) 2015, 421–44.
- DALLEY, S. 2000. *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- DELIVORRIAS, Α. κ.ά. 1984. Aphrodite. Στο: *LIMC* 2.1, 2–151, αρ. 1–1570.
- DIEHL, E. 1934–42. *Anthologia Lyrica Graeca*, 2 τόμ. Leipzig: Teubner.
- DIERICHS, A. 2000. Erotik in der Bildenden Kunst der Römischen Welt. Στο: Τ. ΣΠΆΤΗ και Β. ΒΑΓΝΕΡ-ΧΑΣΕΛ (επιμ.), *Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis*. Stuttgart & Weimar: J. B. Metzler, 394–411.
- DOW, S. και GILL, D. H. 1965. The Greek Cult Table. *AJA* 69: 103–14.
- DRACHMANN, A. B. 1903. *Scholia vetera in Pindari carmina*, 1: *Scholia in Olympionicas*. Lipsiae: B. G. Teubner.
- ENGELMANN, H. και MERKELBACH, R. 1973. *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 2. Bonn: Habelt.
- FLEISCHER, R. 1984. Aphrodite. Στο: *LIMC* 2.1, 155, αρ. 1–9.
- FLEMBERG, J. 1991. *Venus Armata. Studien zur bewaffneten Aphrodite in der griechisch-römischen Kunst*. Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 8.10. Stockholm: Paul Åström.
- _____, 1995. The Transformations of the Armed Aphrodite. Στο: Β. ΒΕΡΓΓΡΕΝ και Ν. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ (επιμ.), *Greece and Gender*. Papers from the Norwegian Institute at Athens, 2. Bergen: Norwegian Institute at Athens, 109–22.
- FLOWER, A. M. 2009. Spartan 'Religion' and Greek 'Religion'. Στο: S. ΗΟΔΚΙΝΣΟΝ (επιμ.), *Sparta: Comparative Approaches*. Swansea: Classical Press of Wales, 193–229.
- FUSCO, U. 2015–16. The Sanctuary of Aphrodite and Ares (Paus. 2.25.1) in the Periurban Area of Argos and Temples with a Double Cella in Greece. *Τεκμήρια* 13: 97–124.

- GILL, D. H. 1974. Trapezomata: A Neglected Aspect of Greek Sacrifice. *HThR* 67: 117–37.
- GIMBUTAS, M. 1991. *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. San Francisco, CA: Harper Collins.
- GONZÁLEZ SALAZAR, J. M. 2004. Lazpa (Lesbos) y Millawanda Milawata (Miletto): en los lejanos confines del dominio Hitita sobre el occidente minorasiático. *ISIMU: Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad* 7 (*L'archeologia ritrovata. Omaggio a Paolo Matthiae per il suo sessantacinquesimo anniversario*): 77–121.
- GRAF, F. 1984. Women, War, and Warlike Divinities. *ZPE* 55: 245–54.
- _____, 1985. *Nordionische Kulte: Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*. Bibliotheca Helvetica Romana, 21. Rome: Schweizerisches Institut in Rom.
- GÜTERBOCK, H. 1986. Troy in Hittite texts? Wilusa, Ahhiyawa, and Hittite History. Στο: M. MELLINK (επιμ.), *Troy and the Trojan War: A Symposium Held at Bryn Mawr College, October 1984*. Bryn Mawr: Bryn Mawr College, 33–44. (Ανατυπωμένο στο: H. A. HOFFNER, JR. και I. L. DIAMOND (επιμ.) 1997, *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans G. Güterbock*. Assyriological Studies, 26. Chicago, IL: The Oriental Institute of the University of Chicago, 223–28.)
- ΗΑΔΗΟΑΝΝΟΥ, Κ. 1981. Aphrodite in arms. *RDAC* (1981): 184–86.
- ΗΑΔΗΟΑΝΝΟΥ, Κ. και DASZEWSKI, W. A. 1983. The Ἐγχειος Ἀφροδίτη again. *RDAC* (1983): 281–82.
- HAVELOCK, C. M. 1995. *The Aphrodite of Knidos and Her Successors: A Historical Review of the Female Nude in Greek Art*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- HERMARY, A. κ.ά. 1986. Eros. Στο: *LIMC* 3.1, 850–942, αρ. 1–1020.
- HERTER, H. 1960. Die Ursprünge des Aphroditeskultes. Στο: O. EISSFELDT (επιμ.), *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne, Congrès int. Strasbourg 1958*. Paris : Presses universitaires de France, 61–76.
- HOUWINK TEN CATE, P. H. J. 1983–84. Sidelights on the Ahhiyawa Question from Hittite Vassal and Royal Correspondance. *JEOL* 28: 33–79.
- IJSSELING, S. 1992. Eros and Eris: The Trojan War and Heidegger on the Essence of Truth. Στο: VAN TONGEREN κ.ά. (επιμ.) 1992, 1–10.
- JAMESON, M. H., JORDAN, D. R. και ΚΟΤΑΝΣΚΥ, R. D. 1993. *A Lex Sacra from Selinous*. GRBS Monographs, 11. Durham, NC: Duke University Press.
- JOHNSTON, S. I. (επιμ.) 2004. *Religions of the Ancient World: A Guide*. Cambridge, MA & London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- ΚΑΡΑΓΕΟΡΓΗΙΣ, J. και ΚΑΡΑΓΕΟΡΓΗΙΣ, V. 2002. The Great Goddess of Cyprus or the Genesis of Aphrodite in Cyprus. Στο: S. PΑΡΡΟΛΑ και R. M. WHITING (επιμ.), *Sex and Gender in the Ancient Near East*. Part I, *Proceedings of the XLVIIe Rencontre Assyriologique Internationale, Helsinki, July 2-6, 2001*. CRRAI 47. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus, 263–82.

- KEEL, O. και UEHLINGER, C. 1998. *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel*, μτφρ. T. T. TRAPP. Minneapolis & Edinburg: Fortress Press.
- KERSTEN, J. 2009. Die altorientalische Inanna/Ištar als Vorbild der Aphrodite. Στο: SEIFERT (επιμ.) 2009, 27–45.
- ΚΟΡΑΝΙΑΣ, Κ. 2015. From the Mythical Atreus to the Ruler Attarissiya. Aegean Kingship in the Late Bronze Age through the Prism of Near Eastern Texts. Στο: D. ΠΑΝΑΓΙΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, I. KAISER και Ου. ΚΟΥΚΑ (επιμ.), *Ein Minoer im Exil. Festschrift für Wolf-Dietrich Niemeier*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, aus dem Institut für Klassische Archäologie der Universität Heidelberg, Band 270. Bonn: Rudolf Habelt, 211–22.
- LAPINKIVI, P. 2008. The Sumerian Sacred Marriage and Its Aftermath in Later Sources. Στο: M. NISSINEN και R. URO (επιμ.), *Sacred Marriages: The Divine–Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 7–41.
- LARSON, J. 2007. *Ancient Greek Cults. A Guide*. London: Routledge.
- LASSEUR, D. LE 1919. *Les déesses armées dans l'art classique grec et leurs origines orientales*. Paris : Hachette.
- LATACZ, J. 2004. *Troy and Homer. Towards a Solution of an Old Mystery*, μτφρ. K. WINDLE και R. IRELAND. Oxford & New York: Oxford University Press.
- LAUNEY, M. 1950. *Recherches sur les armées hellénistiques*, II. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 169. Paris: E. de Boccard.
- LEICK, G. 1994. *Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature*. London: Routledge.
- MARCOVICH, M. 1996. From Ištar to Aphrodite. *Journal of Aesthetic Education* 30.2: 43–59.
- MASON, H. J. 2006. The Divinity of Lesbos. APA: 1–8.
- _____, 2008. Hittite Lesbos? Στο: COLLINS, BACHVAROVA και RUTHERFORD (επιμ.) 2008, 57–62.
- MEIGGS, R. και LEWIS, D. (επιμ.) [1969] 1988 (αναθ. έκδ.). *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century BC*. Oxford: Clarendon.
- MONTE, G. F. DEL και TISCHLER, J. 1978. *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*. Répertoire géographique des textes cunéiformes, 6. Wiesbaden: Reichert.
- MONTEL, S. 2010. The Architectural Setting of the Knidian Aphrodite. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 251–68.
- MORGAN, G. 1978. Aphrodite Cytherea. *TAPhA* 108: 115–20.
- MOST, G. 2013. Eros in Hesiod. Στο: SANDERS κ.ά. (επιμ.) 2013, 163–74.
- NEUMANN, E. 1974 (²1963). *The Great Mother: An Analysis of the Archetype*, μτφρ. R. MANHEIM. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- NEUMER-PFAU, W. 1982. *Studien zur Ikonographie und gesellschaftlichen Funktion hellenistischer Aphrodite-Statuen*. Bonn: Rudolf Habelt.
- NIEMEIER, W.-D., 2012. Griechenland und Kleinasien in der späten Bronzezeit.

- Der historische Hintergrund der homerischen Epen. Στο: M. MEIER-BRÜGER (επιμ.), *Homer, gedeutet durch ein großes Lexikon: Akten des Hamburger Kolloquiums vom 6.-8. Oktober 2010 zum Abschluss des Lexikons des frühgriechischen Epos*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Neue Folge 21. Berlin & Boston: de Gruyter, 141–80.
- NILSSON, M. P. 1967. *Geschichte der griechischen Religion*, 13. München: C. H. Beck.
- PALA, E. 2010. Aphrodite on the Acropolis: Evidence from Attic Pottery. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 195–216.
- PELLEGRINI, E. 2009. *Eros nella Grecia arcaica e classica. Iconografia e iconologia*. Roma: Giorgio Bretschneider.
- PIRENNE-DELFORGE, V. 1994. *L'Aphrodite grecque : contribution à l'étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique*. Kernos, Supplément 4. Athènes & Liège : Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique.
- _____, 2001. La genèse de l'Aphrodite grecque : le 'dossier crétois'. Στο: S. RIBICHINI, M. ROCCHI και P. XELLA (επιμ.), *La questione delle influenze vicino-orientali sulla religione greca. Stato degli studi e prospettive della ricerca. Atti del Colloquio internazionale, Roma 20–22 maggio 1999*. Roma: Consiglio nazionale delle ricerche, 169–87.
- _____, 2010. Flourishing Aphrodite: An Overview. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 1–16.
- PIRONTI, G. 2005. Aphrodite dans le domain d'Arès. *Kernos* 18: 167–84.
- _____, 2007. *Entre ciel et guerre. Figures d'Aphrodite en Grèce ancienne*. Kernos Supplément 18. Liège : CIERGA.
- _____, 2010. Rethinking Aphrodite as a Goddess at Work. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 113–30.
- PLESSIS, J. 1921. *Étude sur les textes concernant Ištar-Astarté. Recherches sur sa nature et son culte dans le monde sémitique et dans la Bible*. Paris : Geuthner.
- PRZYLUKSKI, J. 1950. *La Grande Déesse. Introduction à l'étude comparative des religions*. Paris : Payot.
- RIVES, J. 1994. Venus Genetrix outside Rome. *Phoenix* 48.4: 294–306.
- ROSE, C. B. 2008. Separating Fact from Fiction in the Aeolian Migration. *Hesperia* 77.3: 399–430.
- SANDERS, E., THUMIGER, C., CAREY, C. και LOWE, N. J. (επιμ.), 2013. *Erôs in Ancient Greece*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- SCANLON, T. F. 2002. *Eros and Greek Athletics*. Oxford: Oxford University Press.
- SCHILLING, R. 1982 (1954). *La religion romaine de Vénus depuis les origines jusqu'au temps d'Auguste*. Paris : de Boccard.
- SCHMIDT, E. 1997. Venus. Στο: *LIMC* 8.1, 192–230.
- SCHOLTZ, A. 2003. Aphrodite Pandemos at Naukratis. *GRBS* 43.3: 231–42.
- SCHRÖTER, M.-G. 2009. Die phönizische Astarte – Schwester der kyprischen Göttin. Στο: SEIFERT (επιμ.) 2009, 46–62.

- SEEHER, J. 2011. *Gods Carved in Stone: The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*, μτφρ. G. SHEPARD. İstanbul: Ege yayınları.
- SEIFERT, M. (επιμ.) 2009. *Aphrodite: Herrin des Krieges, Göttin der Liebe*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- SELZ, G. J. 2000. Five Divine Ladies: Thoughts on Inana(k), Ištar, In(n)in(a), Annunītum, and ‘Anat, and the Origin of the Title ‘Queen of Heaven’. *Nin* 1: 29–62.
- SERWINT, N. 2002. Aphrodite and Her Near Eastern Sisters. Spheres of Influence. Στο: D. BOLGER και N. SERWINT (επιμ.), *Engendering Aphrodite: Women and Society in Ancient Cyprus*. CAARI Monograph Series, 3. Boston, MA: American Schools of Oriental Research, 325–50.
- SHIELDS, E. L. 1917. *The Cults of Lesbos*. Menasha, Wisconsin: George Banta.
- SIMON, E. 1998. *Die Götter der Griechen. Aufnahmen von Max Hirmer und anderen*. München: Hirmer.
- SINGER, I. 2007. The Origins of the ‘Canaanite’ Myth of Elkunirša and Ašertu Reconsidered. Στο: D. VON GRODDEK και M. ZORMAN (επιμ.), *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag*. DBH 25. Wiesbaden: Harrassowitz, 631–42.
- _____, 2008. Purple-Dyers in Lazpa. Στο: COLLINS, BACHVAROVA και RUTHERFORD (επιμ.) 2008, 21–43.
- SMITH, A. C. και PICKUP, S. (επιμ.) 2010. *Brill’s Companion to Aphrodite*. Leiden & Boston: Brill.
- _____, 2010a. Budding Aphrodite: Into the Future. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 17–28.
- SOKOLOWSKI, F. 1964. Aphrodite as Guardian of Greek Magistrates. *HThR* 57.1: 1–8.
- SOLIMA, I. 1998. Era, Artemide e Afrodite in Magna Grecia e in Grecia. Dee armate o dee belliche? *MEFRA* 110.1: 381–417.
- SOMMER, J. F. 1937. Aḥḥijavā und kein Ende? *Indogermanische Forschungen* 55.1: 169–297.
- SPEIDEL, M. 1973. Venus Victrix – Roman and Oriental. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2.17: 2225–38.
- SPENCER, N. 1995. Early Lesbos between East and West: A ‘grey area’ of Aegean archaeology. *BSA* 90: 269–306.
- SPORN, K. 2002. Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit. Studien zu antiken Heiligtümern, 3. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.
- STAMPOLIDIS, N. C., MANER, Ç. και ΚΟΡΑΝΙΑΣ, Κ. (επιμ.) 2015. *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*. İstanbul: Koç University Press.
- STONE, M. 1978. *When God Was a Woman*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovich.

- TARACHA, P. 2009. *Religions of Second Millennium Anatolia*. Dresdner Beiträge zur Hethitologie 27. Wiesbaden: Harrassowitz.
- TAUSEND, K. και TAUSEND, S. 2006. Lesbos – zwischen Griechenland und Kleinasien. Στο: R. ROLLINGER και B. TRUSCHNEGG (επιμ.), *Altertum und Mittelmeerraum: Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante. Festschrift für Peter W. Haider zum 60. Geburtstag*. Oriens et occidents, 12. Stuttgart: Steiner, 89–111.
- TEFFETELLER, A. 2010. The song of Ares and Aphrodite: Ašertu on Skheria. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 133–49.
- _____, 2013. Singers of Lazpa: Reconstructing Identities on Bronze Age Lesbos. Στο: A. MOUTON, I. RUTHERFORD και I. YAKUBOVICH (επιμ.), *Luwian Identities. Culture, language and religion between Anatolia and the Aegean*. Leiden: Brill, 567–89.
- _____, 2015. Songs by Land and Sea Descending: Anatolian and Aegean Poetic Traditions. Στο: STAMPOLIDIS, MANER και ΚΟΡΑΝΙΑΣ (επιμ.) 2015, 709–36.
- THEUNISSEN, M. 1992. Hesiods theogonische Eris. Στο: VAN TONGEREN κ.ά. (επιμ.) 1992, 11–23.
- THOMAS, C. G., 1993. *Myth Becomes History: Pre-Classical Greece*. Publications of the Association of Ancient Historians, 4. Claremont, California: Regina Books.
- VAN TONGEREN, P., SARS, P., BREMMERS, C. και BOEY, K. (επιμ.) 1992. *Eros and Eris: Contributions to a Hermeneutical Phenomenology. Liber Amicorum for Adriaan Peperzak*. Phaenomenologica, 127. Dordrecht & Boston: Kluwer Academic Publishers.
- TÜMPEL, K. 1880. Ares und Aphrodite. Eine Untersuchung über Ursprung und Bedeutung ihrer Verbindung. Στο: A. FLECKEISEN (επιμ.), *Jahrbücher für classische Philologie. Supplementband 11*. Leipzig: B. G. Teubner, 639–754.
- ULBRICH, A. 2010. Images of Cypriot Aphrodite in her sanctuaries during the age of the city-kingdoms. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 167–94.
- Uranie. Mythes et littératures* 8 (1998): *Figures d' Eros*. Université Charles-de-Gaulle – Lille 3.
- VAESSEN, R. 2014. *Cultural Dynamics in Ionia at the End of the Second Millennium BCE: New Archaeological Perspectives and Prospects*. PhD thesis, The University of Sheffield, Department of Archaeology.
- VATTUONE, R. 2004. *Il mostro e il sapiente. Studi sull' erotica greca*. Bologna: Pàtron.
- VOIGT, E.-M. (επιμ.) 1971. *Sappho et Alcaeus. Fragmenta*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & van Gennep.
- WALLENSTEN, J. 2003. *ΑΦΡΟΔΙΤΗΙΑΝΕΘΗΚΕΝΑΡΕΑΣ: A Study of Dedications to Aphrodite from Greek Magistrates*, PhD diss. Lund University.
- _____, 2010. Interactive Aphrodite: Greek Responses to the Idea of Aphrodite as Ancestress of the Romans. Στο: SMITH και PICKUP (επιμ.) 2010, 269–87.

- WATKINS, C. 1995. *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*. Oxford: Oxford University Press.
- WEBB, J. 2003. From Ištar to Aphrodite: The transformation of a goddess. Στο: S. ΗΑΔJISAVVAS (επιμ.), *From Ištar to Aphrodite. 3200 years of Cypriot Hellenism. Treasures from the Museums of Cyprus*. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation, 15–20.
- WEST, M. L. 1980. *Delectus ex iambis et elegis Graecis*. Oxford Classical Texts. Oxford: Clarendon.
- _____, 1997. *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*. Oxford: Clarendon.
- WIDE, S. 1893. *Lakonische Kulte*. Leipzig: B. G. Teubner.
- WILAMOWITZ-MÖLLENDORFF, U. von 1931. *Der Glaube der Hellenen*. Berlin: Weidmann.
- WILLIAMS, C. K., II, 1986. Corinth and the Cult of Aphrodite. Στο: M. A. DEL CHIARO και W. R. BIERS (επιμ.), *Corinthiaca: Studies in honor of Darrell A. Amyx*. Columbia: University of Missouri Press, 12–24.
- WINTER, U. 1983. *Frau und Göttin. Exegetische und ikonographische Studien zum weiblichen Gottesbild im Alten Israel und in dessen Umwelt*. Orbis biblicus et orientalis, 53. Freiburg Schweiz: Universitätsverlag / Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- WOODWARD, A. M. 1928–30. Sparta: Votive Inscriptions from the Acropolis. *BSA* 30: 241–54.
- ZANGGER, E. 2016. *The Luwian Civilization. The Missing Link in the Aegean Bronze Age*. İstanbul: Ege yayınları.
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ, Α. 1992. ΑΔ 42 (1987), Μέρος Β'2, Χρονικά, 477–79.
- _____, 1993. ΑΔ 43 (1988), Μέρος Β'2, Χρονικά, 454.
- ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν. 2001. *Τα Γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. (Κατάλογος.) Αθήνα: Καπόν.
- ΚΑΡΑΓΩΡΓΗΣ, Β. 2002. Η Μεγάλη Θεά της Κύπρου και η Γένεση της Αφροδίτης. Στο: Α. Α. ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ (επιστ. επιμ.), *Λατρείες στην “περιφέρεια” του αρχαίου ελληνικού κόσμου*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 113–46.
- ΚΟΝΤΗΣ, Ι. Δ. 1977. *Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή*. Αρχαίες ελληνικές πόλεις, 24. Αθήνα: Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος – Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- ΚΟΠΑΝΙΑΣ, Κ. 2015. *Εισαγωγή στην ιστορία και αρχαιολογία της Εγγύς Ανατολής*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, Σ. Ι. 1968. *Επιγραφαι Λέσβου – Συμπλήρωμα*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.

Eros – Eris: Aphrodite – Ares. Thoughts on the origin and character of ‘Aphrodite’ in the Aegean region

Aphrodite AVAGIANOU

Abstract

THE issue of the relationship of the goddess Aphrodite, on the one hand with the love and on the other hand with the war and its god Ares, has got a central place to the reflection that is being developed in the present study, because it is considered to be of decisive significance, in order to promote better the primary substance of the goddess, whose birth and identity have caused the formulation of many theories since the 19th century, with the predominant theory of the ‘Greek’ Aphrodite in the East.

As in this paper I am trying to shed light on and evaluate new proposals but also to express my own points of view on the topic of the origin and character of the goddess (especially the complexity of her personality with elements both of Eros and Eris), in the analysis that follows I present an overview of the various eastern deities with similar characteristics, such as Astarte, Anat, Innana/Ishtar, and then I comment on the course of Aphrodite’s journey from the geographical and chronological starting point up to the Aegean Sea.

In this context I will refer to some preliminary indications ‘encouraging’ our suggestion that the goddess as Ištar/Shauška arrived in the northeastern Aegean Sea and specifically in Lesbos, which was under the strong influence of the Hittites (or Luwians) during the Late Bronze Age.

By describing the course of the goddess and the signaling of the Aegean framework, the analysis focuses on the Greek context and mainly on the dipole ‘Eros – Eris’ which is considered essential here for the interpretation of the complexity of the goddess.

Finally, the qualities of the goddess’ individuality Eros and Eris were inherent natively as root and dynamic causes. It seems, however, that the goddess’ eastern ancestors strongly emphasized the element of Eris, while in their evolution, that is to say, in Greek Aphrodite, Eros is shown prevailed.

